

84/16

ONDERWYSKOLLEGE PRETORIA
TYDSKRIFTE

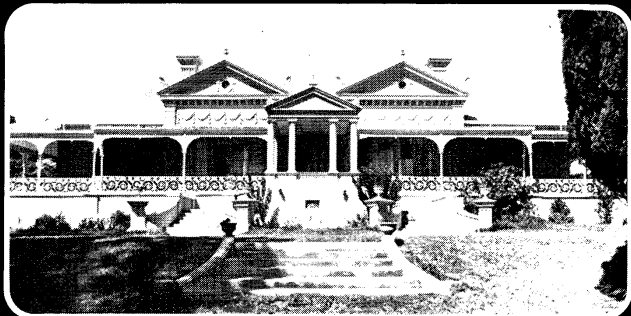
STAND NR. *T 968 STJ*

BIBLIOTEEK

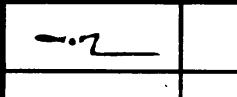
RESTORICA

OKTOBER 1984 NO 16
OCTOBER

STIGTING
SIMON VAN DER STEL
FOUNDATION

Szerelmey

Gordon Verhoef
& Krause

RESTORATION & RENOVATION

LONDON 735 8636 Johannesburg 614 6511 Cape Town 45 5575 Durban 6 4317 Pretoria 26 0555 Windhoek 2 5641

Stigting Simon van der Stel Foundation
(Ingelyfde Vereniging sonder winsoogmerk
Incorporated Association not for gain.)
Opperig/Established 8 April 1959.
Magtigingsnommer/Fundraising number:
FO2 200215 000 8

Nasionale Raad/National Council

Erepresident/Honorary President
Dr. S. Meiring Naudé, D.V.S./D M S

Nasionale Voorsitter/National Chairman
Prof. H.W. Snyman

Nasionale Ondervoorsitter
National Vice-Chairman
Mnr./Mr F.D. Conradie LV/MP

Kaapprovinsie/Cape Province

Mnr./Mr C.P. de L. Beyers
Mnr./Mr W.P.L. van Zyl
Mnr./Mr G.T. Fagan
Mnr./Mr S. Theron
Mnr./Mr M.F. Smuts

Natal

Dr. J. Pringle

Oranje-Vrystaat/Orange Free State

Prof. P.J. Nienaber D.V.D./D M S

Transvaal

Mnr./Mr J.B.C. Roets
Mnr./Mr N.C. Bloom
Mnr./Mr B.J. van der Walt
Mnr./Mr J.H. Meiring

Direkteur/Director

Mnr./Mr Deon Jooste

Adres/Address

Posbus/P.O. Box 1743, Pretoria 0001
Tel: 26-6748, 26-8651

Kopiereg voorbehou/Copyright reserved

Drukkers/Printers

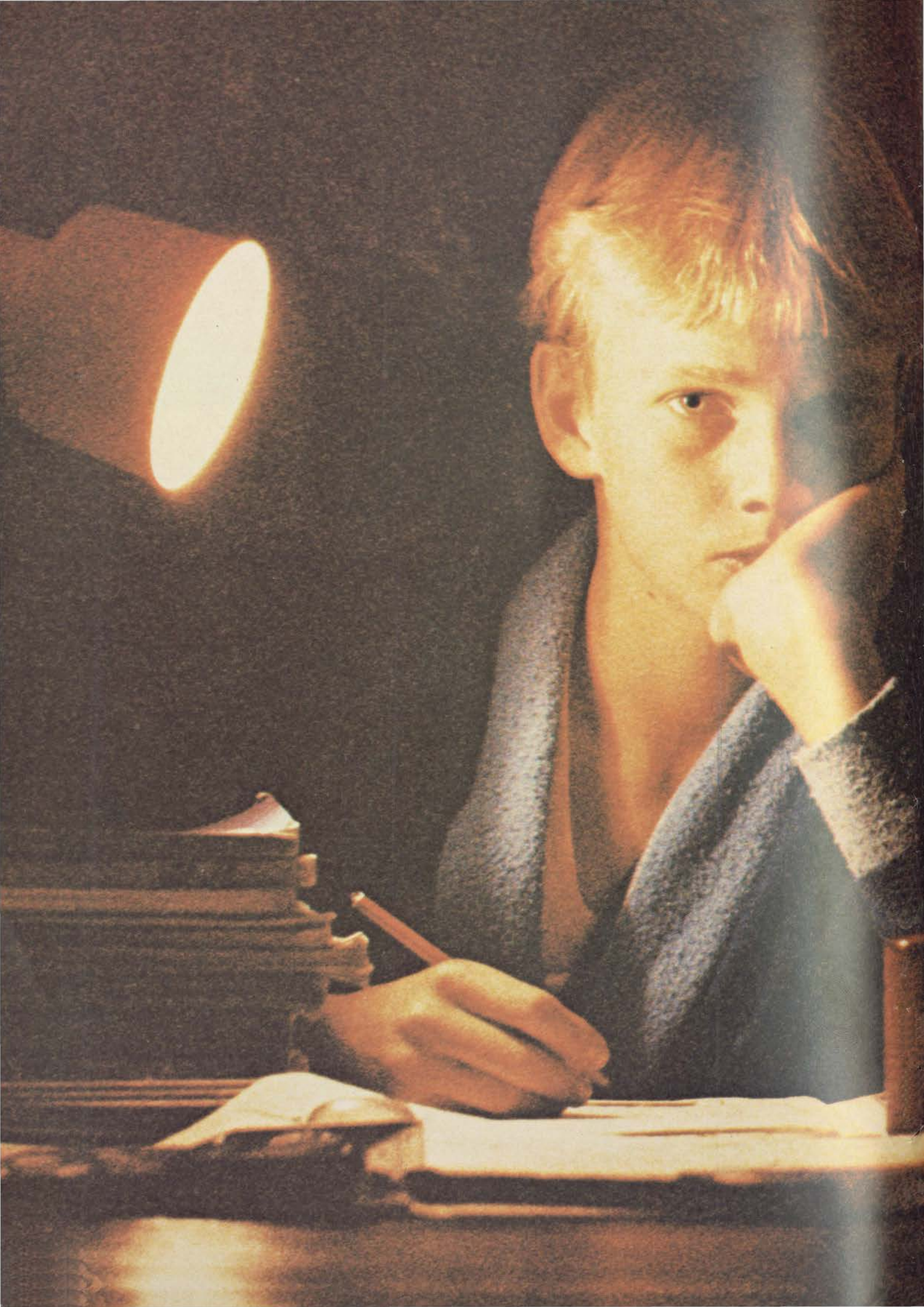
Promedia Publikasies/Publications
Posbus/P.O. Box 255
Silverton 0127

CONTENTS/INHOUD

6	Editorial
	First plaque unveiled
7	Prof. H.W. Snyman
	Jacobsdal — Juweel van Wes-Transvaal
9	Elize Labuschagne
	The detached kitchen: its occurrence in South African Architecture
18	D. Radford
	Totius se "onheilswoning" te Krugerskraal
28	Arie Kuijers
31	VOC-versameling
	'n Gemeenskap neem deel
32	Arie Kuijers
33	Foundation's ties available
	Die werf by Elsenburg
34	Gwen Fagan
	Op die spoor van die NZASM
39	C. de Jong
	Graaff-Reinet: 200 jaar
40	Gerhard Froneman
	Restourasie van die Hertzoghuis: Bloemfontein
41	Prof. Leon Roodt
	Buisfontein
43	Roelf Marx
47	Briewe
	Standard Bank Building, Church Street, Pietermaritzburg
49	Dr J.A. Pringle
49	Skenking van kunswerke
	Prins Albert: Yslike pastorie vir gewilde leraar
53	Helena Marincowitz

FRONT PAGE: Karoo house, silk
screen by Wendy Malan, 1983.
From a portfolio compiled by
Chris Spies. See article on page
49.

VOORBLAD: Karoohuisie, sy-
skerm deur Wendy Malan, 1983.
Uit 'n portfolio saamgestel deur
Chris Spies. Kyk artikel op bladsy
49.

What everyone should know about the power behind South Africa.

We could tell you that Escom ranks among the top seven electricity producers in the world. How we employ thousands of people to supply over 90% of the country's electricity needs. How our growing supply networks help counteract the effects of rising fuel costs. How we're gearing up to supply more than 40% of South Africa's total net energy requirements by the end of this century.

And that'll probably mean a lot to you as a South African.

But what really concerns us is what you as an individual — someone whose only contact is an electricity bill at the end of each month — should know about Escom.

And that simply, is that we've always believed size in itself is not an indication of strength.

Indeed it's our policy to use our size to help the people who use us.

Rest assured, as a South African we know you're behind us all the way.

And as an individual, we feel the same way about you.

ESCOM

The power behind South Africa.

EDITORIAL

A problem which does not only affect the economy of our country, but also conservation of our built environment, is the continued move of people from the country areas or platteland to the cities. It is not uncommon to drive through the country and find one farm after the other uninhabited — lonely, sturdy farmhouses become unoccupied in this way — houses which, if they were in the city, would never have been vacated.

Conservationists in the city have an easier task in finding a continued function for an old building, as there are many firms always on the look-out for offices, etc. to rent. It has already become a tendency to recycle old buildings such as houses to fulfill new functions such as office space, shops etc. But in the country these firms are becoming fewer and fewer and with the diminishing of business opportunities the chance of an old building of being re-utilized also becomes less.

The Foundation has experienced this problem in its own affairs. The Foundation owns a lovely house in Smithfield in the O F S, which, if it had stood in Pretoria or Cape Town, would easily have been converted into a house or office space and would have rendered a substantial income. But Smithfield is a dying town and after restoration of this building, it would be virtually impossible to find a tenant who would pay a rent higher than the monthly municipal fees!

The Foundation is therefore grateful for an organization such as ROEP (Red ons eensame platteland or Restore our endangered platteland), which strives to keep the countryside from becoming depopulated. ROEP and the Foundation have a few things in common, and one of them is the re-utilization of buildings which would otherwise be demolished.

A few very viable schemes to revitalize the platteland have been introduced by ROEP. This organization has found that many people living in the city have little contact with farm folk. The time when every family in the city had an uncle, grandfather or brother living on a farm where they could spend a holiday or weekend, is something of the past. ROEP started a scheme whereby farmers can restore empty buildings on their farms and rent them to holiday makers from the cities. This serves both the farmer and the townsman, as the farmer gets an income out of the once useless building, while the family from the town can experience a real farm holiday.

There is nothing more desolate than an empty house where voices once used to ring — and one too often finds these buildings in country towns and on farms. Sometimes one even finds a whole town being more or less evacuated, such as Jacobsdal in the Western Transvaal (see article on page 9). What can be done about this? The editor would welcome readers' views on this matter. The time has come to do something to keep our platteland alive — and we as a Foundation need to assist in doing something. The countryside calls for *your* help too.

Elize Labuschagne
Editor

Editorial Committee:

Prof H W Snyman, Mr U Küsel, Dr J T Botha

First plaque unveiled

Address by the National Chairman of the Foundation, Prof. H.W. Snyman, on the occasion of the unveiling of the first plaque in Johannesburg

The Simon van der Stel Foundation is almost synonymous with conservation. It is a countrywide, voluntary organisation of persons interested in preserving historic buildings and sites as part of our heritage. The word *historic* underscores the attitude that, whilst we are part of the dynamic and bustling present, we are aware of our past: who are we and how did we get here where we stand today? Are there physical and intact links with the pioneers who established the basis for our presence and our present status?

Memory as a conscious function is a very human and invaluable attribute. We all, as persons and as peoples, live from the store of experience with which memory endows us. It contains our personal history. People with amnesia, or loss of memory, are suddenly shorn of this personal wealth not knowing who they are, what they are, whence they come. They have lost their identity.

A people without a history has no stature, no deep or true character.

In addition to the pure memory of yesterday and its importance we need reminders to recall the cherished highlights of experience and achievement. The great French poet Marcel Proust expressed the great value of this in his literary works: a bell tolling, the fragrance from a flower, the intonation of a voice, a vista, and so many other stimuli can awake the memory and keep on enriching us.

Another such important and physical link is a building, a very visual stimulus and common to the great number of people who pass it or even pause to enter it. Let it speak of its history and of the people who constructed it and had their being within it.

Today marks an occasion in which we wish to give recognition to such a building which is so intimate a part of the history of Johannesburg. On the initiative of the Witwatersrand branch a plaque has been approved by the Council of the Foundation to assist in the recognition of such valuable historic buildings and to refresh the memory of its contribution to our heritage.

I wish to pay tribute to the unflagging interest and effort of Mr Norman Bloom, Mr Holloway and the other members of the Witwatersrand branch to realise their idea and make this distinctive plaque available for use in all our cities and towns. One looks forward to the time when with such plaques dotted throughout the city, the daily worker, the businessman, the stroller,

the tourist and particularly our youth can get to know their city's history the better and to have living memories to enrich their stay or sojourn in the city.

We are deeply appreciative of Markham's interest in taking this step to attach

this plaque to its building. It is for us, and I trust for them, an historic occasion. May your example be followed by the many others who could also help enrich our community with pleasant reminders and memories.

Professor Snyman unveils the first plaque in Johannesburg.

PG.Glass. A 67 year old reputation that doesn't need restoring

JOHANNESBURG Tel. (011) 825-8070
(011) 29-2881
KLERKSDORP Tel. (018) 2-2737
KROONSTAD Tel. (01411) 2-5236

PIETERSBURG Tel. (01521) 4701
PRETORIA Tel. (012) 28-1901
SPRINGS Tel. (011) 56-8911
BLOEMFONTEIN Tel. (051) 8-4451

CAPE TOWN Tel. (021) 54-3151
DURBAN Tel. (031) 25-7425
PORT ELIZABETH Tel. (041) 54-5400
WINDHOEK Tel. (061) 3-8200

PG.Glass

VZ, OGLIVY & MATHER 84/78328

Jacobsdal — Juweel van Wes-Transvaal

'n Pleidooi vir die bewaring van een van ons mees bewarenswaardige dorpies

Elize Labuschagne

Talle plekke het al daarop aanspraak gemaak dat hulle die juweel van dié of daardie deel is. Maar as daar nou 'n juweel is wat 'n rêrige juweel is, dan is dit Jacobsdal. Nou moet dié dorp nie verwar word met sy Vrystaatse naamgenoot nie. Die Jacobsdal waaroor dit hier gaan, lê so 'n klipgooi van Zeerust in die rigting van Mafikeng in die Noordwes-Transvaal. Of vir dié wat die afstand van Zeerust op 'n rydier wil aandurf, sê die ou kaarte dit is "omstreeks 1½ uur te paard Z.W." (Suid-wes).

As jy eenmaal jou voete onder 'n brandende bosveldson in Jacobsdal se waterstroom gelawe het, wil hulle altyd weer daarheen terugloop — so wees gewaarsku.

Historiese agtergrond

Om Jacobsdal in perspektief te sien, moet gekyk word na die kerklike toestande in Transvaal na afloop van die Groot Trek.

Sedert die vestiging van die blankes in Marico het hulle kerklik onder Potchefstroom geressorteer. Reeds sedert 1849 is daar sporadies deur besoekende leraars in Marico kerk gehou. Sedert 1853 het ds. Dirk van der Hoff, eerste predikant van die Nederduitsch Hervormde kerk in Transvaal, Marico jaarliks besoek. Die Nederduitsch Hervormde kerk het in 1853 van die Kaapse Nederduitse Gereformeerde kerk afgeskei en bande met die Kaapse Sinode verbreek.

Daar was egter 'n groepie mense wat bande met die Kaapse Sinode wou behou en steeds as lidmate van die N.G. kerk wou aanbly. Ds. Frans Lion Cachet, N.G. predikant van Utrecht is in 1867 deur 'n aantal persone in die Marico-distrik uitgenooi om hulle te besoek en die belange van die kerk daar te bevorder. Die persone wat hulle veral vir die stigting van 'n N.G. gemeente beywer het, was Wouter Kirstein, Jacobs, D. van der Berg, John Snow en J.H. Blignaut — later almal bekende figure op Jacobsdal. In 1868 het Cachet met twee proponente, J.P. Jooste en A. Hofmeyer, Transvaal deurreis en ook Marico besoek. Die geselskap het van Pretoria af oor Rustenburg na Marico gereis. Hulle plan was om op 13 Augustus

op die plaas van John Snow en op 16 en 19 Augustus aan huis van mnr. D. van der Berg diens te hou.

Kmdt. Jan Viljoen, bekende grootwildjagter en ondersteuner van die N.H. Kerk, was nie ten gunste van Cachet se besoek aan Marico nie, aangesien hy van mening was dat dit tweespalt onder die inwoners sou meebring. Kmdt. Viljoen het gepoog om die drie mans per brief te keer om Marico binne te gaan en nadat dit onsuksesvol was, hulle by Maricosdrift persoonlik voorgekeer. Cachet en sy geselskap het egter steeds verder gereis en die beplande diens by Snow gehou. Daarna is weer voortgereis. Op Kwaggasfontein, die plaas van G. Schoeman, het kmdt. Viljoen die groep weer voorgekeer en 'n woordewisseling het tussen Viljoen en Cachet ontstaan. Kmdt. Viljoen het ds. Cachet twee houes met 'n sambok oor die linkerskouer gegee en die drie mans na die plaas van N. Basson, Kafferskraal, laat wegneem. Ten spyte van die ongelukkige voorval het Cachet en sy geselskap hul reis voortgesit na die huis van broer D. van der Berg waar hulle diens sou hou.

Op 15 Augustus 1868 het ds. F.L. Cachet die eerste Nederduitse Gereformeerde gemeente in Wes-Transvaal, op die plaas Vergenoegd no. 46 gestig. Op daardie stadium was op hierdie plaas reeds 'n natuurlike sentrum, veral as laaste stop vir jagters op pad na die Bosveld-dele.

Ds. Cachet is as konsulent van die gemeente aangewys, met broeders D.J. van der Berg as ouderling en P.J. Lemmer en J.H. Blignaut as diakens. Die kerkraadslede is op 16 Augustus bevestig, by welke geleentheid die doop aan 15 kinders bedien is en 7 lidmate belydenis van geloof afgelê het. Die verslag van die stigting van die N.G. gemeente Marico is tydens die derde algemene vergadering van die N.G. Kerk op 28 Desember 1868 te Potchefstroom goedgekeur. Terselfdertyd is ds. J.P. Jooste aangewys as konsulent van die gemeente Marico.

'n Behoefte aan 'n vaste kerkplek en kerkgebou het spoedig ontstaan aangesien eredienste meestal in privaathuise gehou is. In 1872 het die kerkraad 'n ge-

deelte van die plaas Vergenoegd no. 46 van W. Kirstein gekoop. Erwe is uitgemeet en die stuk grond is amptelik Jacobsdal (of volgens die ou kaarte Jacobsdaal) genoem. Jacobsdal sou as sentrum vir die N.G. kerk in Marico dien tot 1885 toe die Hervormde en Gereformeerde kerke saamgesmelt het. Die kerk sou hierna bekend staan as die Nederduitsch Hervormde of Gereformeerde kerk. Dienste is daarna in die Hervormde kerkgebou op Zeerust gehou terwyl die kerkgebou op Jacobsdal vir buitendienste gebruik is.

Met die verskuiwing van die kerksentrum na Zeerust, was Jacobsdal se bloeitijd verby. Meeste handelsake was teen hierdie tyd reeds in Zeerust gevestig en die eens woelige dorpie is deur al hoe meer reisigers verbygery. Toe die outeur ongeveer vier jaar gelede half-verdwaald met die pad wat na Jacobsdal draai ry, het sy binne-in die dorp aan een van die inwoners gevra: "waar is Jacobsdal nou eintlik?" Ongelooflik dat hierdie juweel vir soveel jare misgekyk is.

Dorpsuitleg

Anders as talle Transvaalse plattelandse dorpe wat op 'n roosterplan met die dorps- of kerkplein as sentrum uitgelê is, het Jacobsdal as 'n lang, smal dorpie ontwikkel. In die middel van die lang "streep" geboue is wel 'n groot plein oopgelaat vir die kerkgebou. Die dorpie lê teenaan die Sendelingspruit, maar sy water word voorsien deur 'n watervoor wat vanaf die Buffelshoekfontein loop. (Fig. 1)

Aan die bokant (suid-oostekant) van die watervoor lê die woonerwe, en aan die onderkant (noord-westekant) die landbougronde. Tussen die watervoor en die woonhuise loop die oorspronklike "hoofstraat" (sonder naam) nog steeds.

'n Kaart van die dorpie wat in 1894 vir die N.G. gemeente geteken is, toon die oorspronklike uitleg duidelik (Fig. 2). Aan hierdie uitleg is weinig verander, soos gesien kan word op 'n skets van die gebied wat in 1981 onder leiding van die outeur deur E. Jessnitz geteken is. (Fig. 3). Wat dorpsuitleg betref is Jacobsdal een van die mees unieke voorbeelde van 'n kerkdorp

1. Die watervoor op Jacobsdal.

wat nog sonder drastiese wysigings in Transvaal bestaan.

Ouer kaarte van gedeeltes van die dorp bestaan van so vroeg as 1872 af, en is veral interessant omdat gegewens daarop voorkom wat by die rekonstruksie van die ordening van die dorp baie belangrik is. So is op hierdie kaarte byvoorbeeld gestipuleer dat die eienaar van so 'n kerkerf die reg het om die suidelike deel van die plaas vir brandhout, water en weiveld te benut. Verder word op dié kaarte alle geboue en bome, veral aangeplante bome aangedui, wat as dateringsmateriaal van onskatbare waarde is.

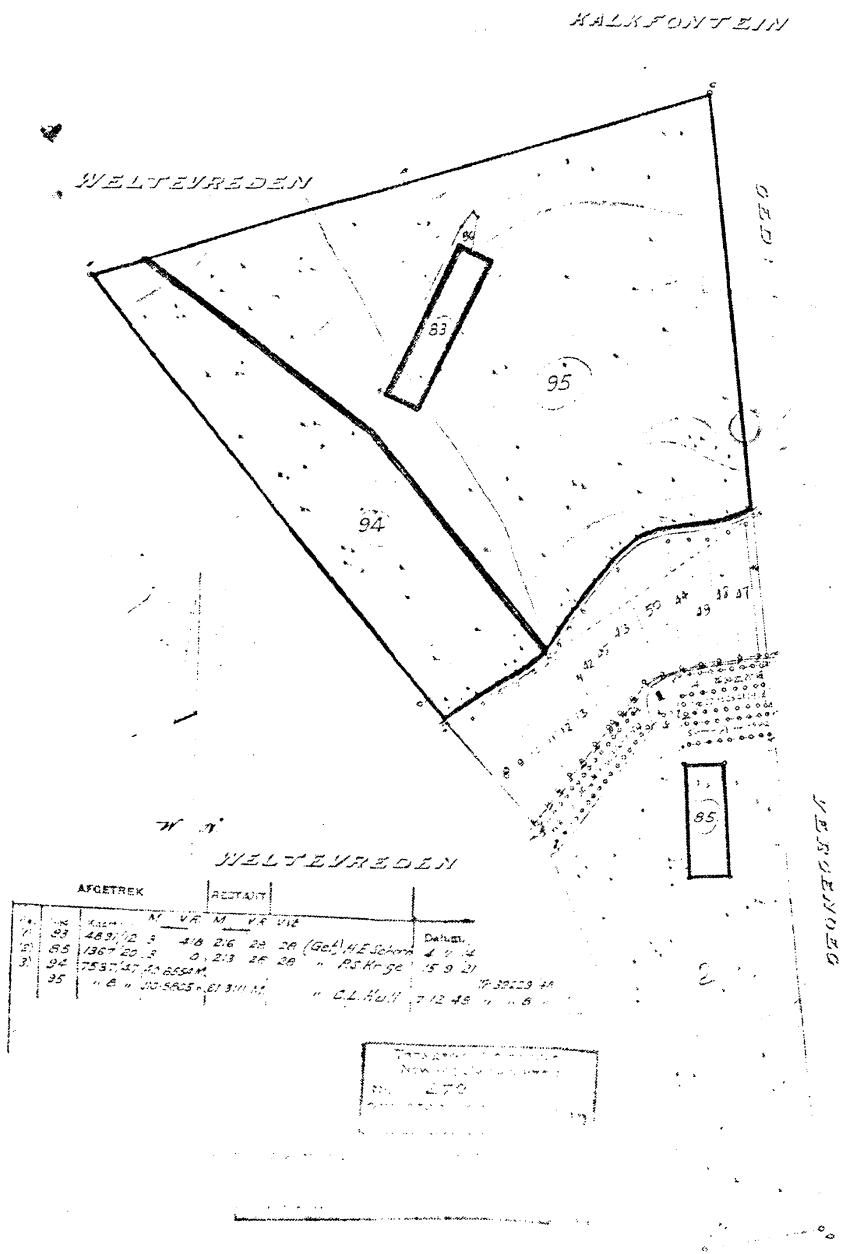
Uit dokumentêre bronne sowel as ter plaatse ondersoek is dit dus moontlik om 'n akkurate rekonstruksie te maak van die dorpsuitleg, die plasing van geboue, boorde, ens. En die wonder daarvan is dat hierdie historiese dorpie weinig deur moderne ontwikkeling geskend is. Vandag lyk Jacobsdal nog baie na die dorpie wat Parker Gillmore in 1878 beskryf as "a struggling village of twenty or more houses on each side of the road, along the edge of which a stream flowed, while large orchards were conspicuous for half a mile deep on the left side of its bank".

Argitektuur

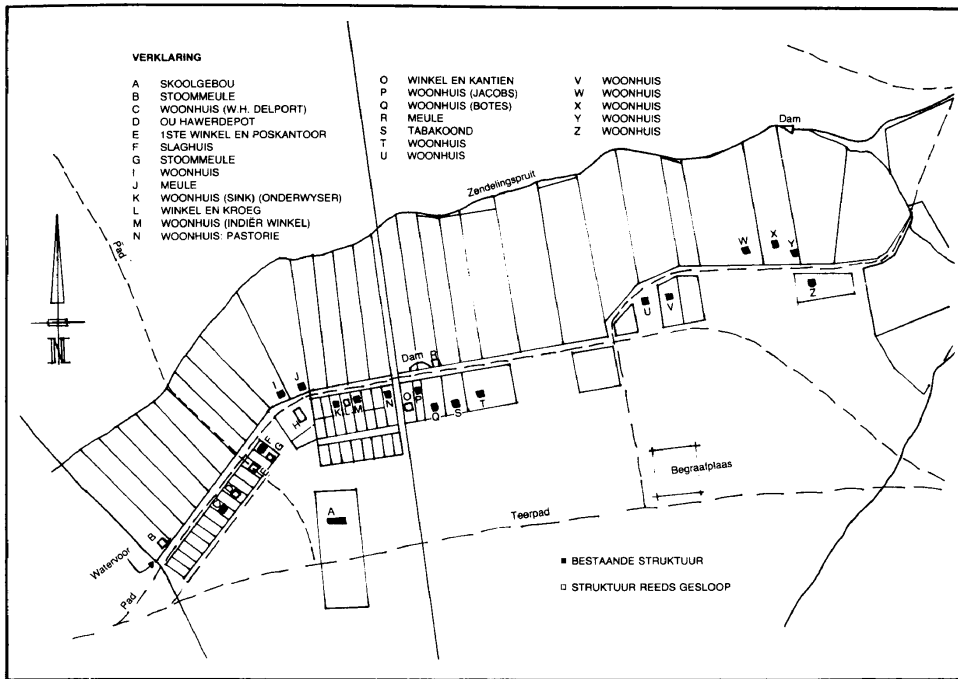
(Simbole gebruik verwys na simbole op figuur 3). Alhoewel geboue O-Z buite die oorspronklike kerkgedeelte van Jacobsdal val, word hulle tans as deel van die dorp beskou en ook hier behandel. Benewens die goed bewaarde dorpsuitleg het Jacobsdal pragtige voorbeelde van dorpsargitektuur in 'n wye verskeidenheid. Kenmerkend is veral die aantal pladdakhuse in die klassisistiese styl wat daar voorkom. Die dorpie was duidelik selfversorgend, met twee watermeulens, later twee stoommeulens, 'n hawerdepot, winkels, kerk, skool, twee hotelle, ens.

Die bestaande geboue is onder leiding van die outeur in 1981 opgemeet. 'n Duidelike patroon in grondplan kon veral by die pladdakhuse (wonings C, M, N, P en V) gesien word. Alhoewel met kleinere afwykings, het hierdie huise almal 'n grondplan soos in figuur 4, met 'n stoep voor, 'n sentrale ingangsportaal met 'n vertrek aan weerskante. Die portaal loop uit op 'n groterige vertrek met 'n klein vertrekke aan weerskante. By hierdie geboue is simmetrie oorheersend. Volgens navorsing op die argitektuur van Wes-Transvaalse dorpe, was hierdie Karoo-agtige argitektuur algemeen op die dorpe in hierdie geweste.

Die vraag ontstaan nou: waarom pladdakke juis in Wes-Transvaal? Hierdie verskynsel kan nie in isolasie beskou word nie, aangesien dit verband hou met die pladdakargitektuur soos dit in die tweede helfte van die 19e eeu in al die lae reënvalstreke van die land voorgekom het,

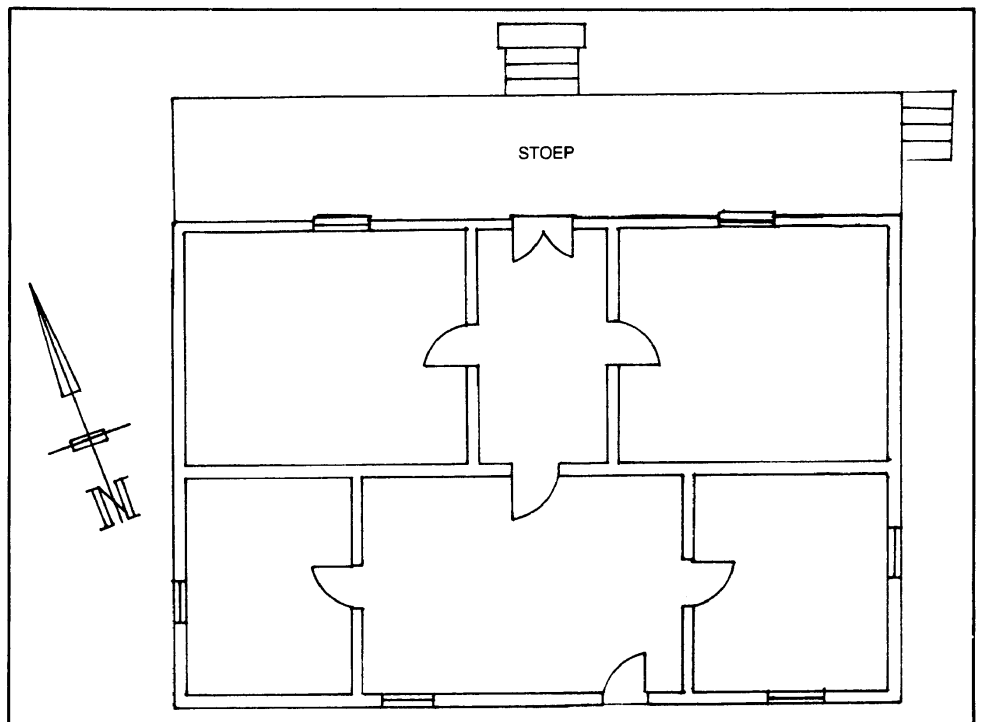

2. Kaart 2344 van 1894, wat die uitleg van Jacobsdal toon.

3. Huidige uitleg van Jacobsdal.

vanaf die Karoo deur die Wes-Vrystaat en Noord-Kaap tot in Wes-Transvaal. In 'n tyd toe sink nog skaars of heeltemal onbekombaar was, was gras die beste dakmateriaal. Maar in areas waar gras óók skaars was, (bv. die Karoo) het 'n tipe dak ontwikkel wat so eie aan die droër streke is as biltong aan die bosveld: die sogenaamde brakdak (Fig. 5). Kortliks kom hierdie dak neer op 'n brakgrond- of gruislaag wat bo-op 'n stewige plafon rus. Die plafon kan van riete bo-oor balke, of van plank wees. Die dak van so 'n huis het 'n baie klein val na die agterkant en het reg rondom 'n lae borsweringmuurtjie. Gewoonlik is daar in die agterste borsweringmuurtjie 'n aantal geute ingebou om water van die dak af te lei. So 'n brakdak was, indien die grond of ander bedekking dig genoeg was en die reënval laag genoeg, baie doeltreffend en goedkoop. Was die mengsel egter nie reg nie of het dit te hard gereën, wel . . . Volgens getuienis en ook ter plaatse ondersoek van veral huis P is dit duidelik dat daar op Jacobsdal 'n hele

4. Basiese grondplan van die platdakwoning op Jacobsdal.

5. Brakdakhuis op die plaas Waterkloof, Suid-Vrystaat.

paar brakdakhuse was. Hierdie huise het egter redelik vroeg sinkdakke gekry, waarskynlik omdat die reënval op Jacobsdal te hoog is vir 'n brakdak om doeltreffend te funksioneer. Volgens getuienis is daar reeds vyf sulke huise afgebreek. Feit bly: op Jacobsdal is nog werklike oorblyfsels van brakdakhuse. Watter ander Transvaalse dorp kan nog daarmee spog?

'n Aspek van Jacobsdal se geboue wat baie tipies van die volksboukuns is, is die gebruik van plaaslike materiale. Die mooiste voorbeeld hiervan is seker die gebruik van riete en rieme vir plafonne, tambotie- en olienhout vir plafonne en boekenhout vir vensterrame, deurkosyne en deure. 'n Mens staan telkens verstom oor die prag van 'n handgeskaafde boekenhoutdeur of lang tambotiebalke waarvan jy wéét nie meer baie in die omgewing oor is nie. Hierdie geboue verteenwoordig die essensie van Marico — nie die agterlike Marico soos wat so baie skrywers dit dikwels verkeerdlik voorstel nie, maar die

adellike Marico waar die mens uit die omgewing iets unieks geskep het.

A. Skoolgebou (Fig. 6)

Die oorname deur die kerk van 'n gedeelte van Vergenoeg het 'n bloei in bouaktiwiteite meegebring en was ook die stimulus vir die stigting van 'n skool. Die skool het dan ook in die 19e eeu nou verbonde gebly aan die kerk. Aanvanklik is in die kerk skoolgehou en die skoolmeubels was kerkeiendom.

Jacobsdal het in 1860 sy eerste wykskool gekry, met C.J. Albertyn as die eerste gehuurde onderwyser. Albertyn, wat op Zeerust gewoon en elke dag te voet na Jacobsdal gegaan het, het die pos tot

6. Skoolgebou.

1875 bekleed. In 1880 is die skool op Jacobsdal omskep in 'n staatsondersteunde skool met 69 leerlinge onder leiding van R. Peace. Hierdie skool het gedurende die Eerste Vryheidsoorlog doodgeloop. In 1883 is die skool met 38 leerlinge heropen onder meester A. van der Vlies, later onder meesters A.L. van Lingen, D.S.A. van der Spuy en B.B. Kloppers.

Die huidige skoolgebou met sy ruim klaskamers vir 125 leerlinge is in 1921 gebou. Pragtige Art Nouveau-motiewe kom op die gietyster-kaggels voor (Fig. 7). Dat so 'n stewige, ruim gebou teenaan die teerpad onbenut lê, is haas ongelooflik. Tog is die feit dat daar nie meer kinderstemme in hierdie skool opklink nie, simptome van 'n algemene probleem — die ontvolking van die platteland.

7. Kaggel in die skoolgebou.

B. + G. Stoommeulens

Volgens ou inwoners van die dorp het op hierdie plekke stoommeulens gestaan wat intussen afgebreek is. Jacobsdal was die sentrum ook vir boere-aktiwiteite voordat Zeerust hom as dorp verbygegroe het.

C. Woonhuis

Volgens mnr. H.J. Delpont, 'n ou inwoner van Jacobsdal, is hierdie huis reeds voor 1880 gebou. Sy vader het in dié jaar na Jacobsdal getrek en het die huis van Pretoriusse gekoop. Hierdie pragtige, baie tipiese plattelandshuis met sy eenvoudige kroonlids, leiklipstoep, amper Kaapse stoepmuurtjies, rietjiesplafon en boekenhoutkosyne is seker die mees verwaarloosde huis in Jacobsdal en word tans deur Swartes bewoon. 'n Mooi muurkassie kom in die een vertrek voor. Met sy uitsig oor die begroeiende watervoor en groen landerye kan hierdie huis in 'n pragplek omskep word.

D. Hawerdepot

Hierdie struktuur bestaan nie meer nie maar die plek waar dit gestaan het is deur die inwoners uitgewys — van hier af is hawer na Kimberley en Bulawayo geneem om te verkoop.

E. Winkel en Poskantoor

Hierdie gebou is gesloop met die maak van die teerpad, wat tans bo en langs die skool verbyloop. Volgens oorlewering was dit die eerste winkel en poskantoor op Jacobsdal. Daar word in die ou Staatsalmanakke van die ZAR uit die 1890's melding van die "postagentskantoor" gemaak.

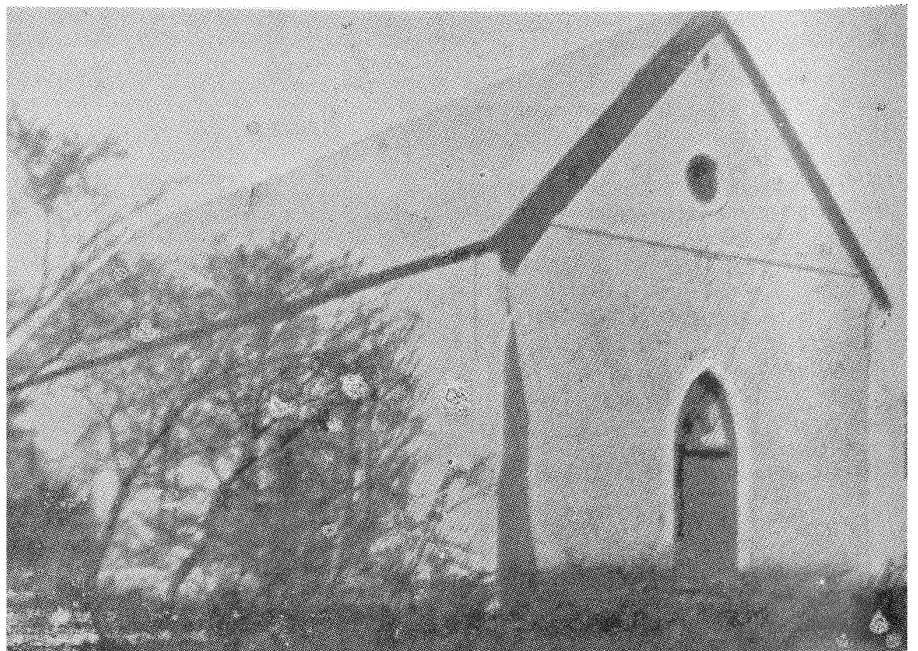
F. Slaghuis

'n Klein rooibaksteengeboutjie wat in ongeveer 1910 gebou is en as slaghuis gedien het, staan tans op die straathoek. 'n Interessante koelkamer vir vleis is ook hier te sien.

H. N.G.-Kerk

'n Groot klad op Jacobsdal se geskiedenis het in 1928 gekom toe die N.G. kerkgebou, die eerste in Wes-Transvaal, die sentrum van Jacobsdal en die rede vir sy ontstaan, afgebreek is. Die preekstoel is tans nog in die N.G. Sendingkerk op Zeerust. Die timmerasie vir hierdie kerkie, wat 80 vt by 30 vt groot was, is per ossewa vanaf Pietermaritzburg vervoer deur die broeders C.F. Kirstein, J.B. Kirstein en H.J. Swart. Broeder G.A. Oosthuizen het sy wa en osse vir dié doel afgestaan. Op 2 Junie 1873 is die hoeksteen gelê, en is 'n verseelde bottel met interessante dokumente uit daardie tyd daaronder geplaas.

Gelukkig bestaan daar nog 'n ou foto van die gebou (Fig. 8). Vir die persoon wat met 'n fyn oog deur die veld loop, is die fondasies van die kerkie nog sigbaar en dit is seker dat 'n argeologiese ondersoek heelwat gegewens oor die kerk aan die lig sal bring.

8. Die N.G.-kerkie op Jacobsdal, nou gesloop.

I, W, Z. Woonhuise

Oor hierdie woonhuise is min bekend behalwe dat hulle uit die vorige eeu dateer. Huis Z staan algemeen as die "Regop" bekend vanweë sy besondere spits dak.

J. Meule

Die oorblyfsels van hierdie ou watermeul is baie besonder. Om die waterstroom op hierdie plat aarde 'n val te gee om 'n waterwiel van byna 5 meter in deursnee aan te dryf, moes 'n plan gemaak word. Die meulstroom wat uit die watervoor loop, is geleidelik tot 1 meter bo die grond uitgebou en die waterwiel is toe in 'n gat in die grond ingesak — sover bekend die enigste "ondergrondse" waterwiel. Hierdie gat is netjies met klip uitgelê. Om die afloopwater weg te voer, is 'n diep sloot (± 5 meter) gegrawe.

Aangesien die sloot gevaarlik was, is besluit om 'n ondergrondse tunnel te bou en die sloot bo toe te gooi. Die vloerwande en dak van die tunnel is meesterlik met leiklip uitgevoer, wat aan die bokant in 'n boogvorm loop (Fig. 9). Die tunnelkonstruksie is nog meer merkwaardig as gevolg van 'n draai in die tunnel, wat die kontoer moes volg om die water weer bo-gronds uit te lei. Hierdie stewige tunnel is werklik 'n ingenieursprestasie in eie reg en elkeen wat die moed het om in die gat in te klim en in die tunnel rond te kruip, kom 'n ryker (en vuiler!) mens daar uit.

Van die res van die meule het ongelukkig niks bewaar gebly nie. Maar die tunnel bly steeds om 'n mens te herinner aan die vernuftigheid wat op die ou Jacobsdal geheers het.

K. Woonhuis

Volgens getuienis is hierdie woning deur

9. Watermeule: tunnel wat die water vanaf die waterwiel weggevoer het.

die onderwyser bewoon. Dit is die enigste sinkhuis op Jacobsdal en gee daarom 'n mate van verskeidenheid aan die argitektuur.

L. en O. Hotelle en winkels

Op hierdie persele het voorheen hotelle gestaan, wat ook as kroë en winkels gedien het. So tipies van plattelandse dorpe was die kroeg hier nie ver van die kerk en pastorie nie! Die Staatsalmanakke van die ZAR uit 1894, 1895 en 1897 maak melding van twee winkels wat aan Goldinger en Mundell behoort het en 'n "hotel-langs-den-weg", wat aan Goldinger behoort het. In die Staatsalmanak van 1899 word die hotel nie weer genoem nie. Die

feit dat 'n klein dorpie soos Jacobsdal twee hotelle gehad het, dui daarop dat dit werklik 'n oase vir reisigers was.

M. Woonhuis (tans winkel)

Die enigste winkel wat vandag nog op Jacobsdal handel dryf, word deur 'n Indiër bestuur. Hier kan 'n mens enigiets koop van 'n speld tot warm koeldrank. Die gebou was vroeër 'n woonhuis en het volgens getuienis 'n brak dak gehad.

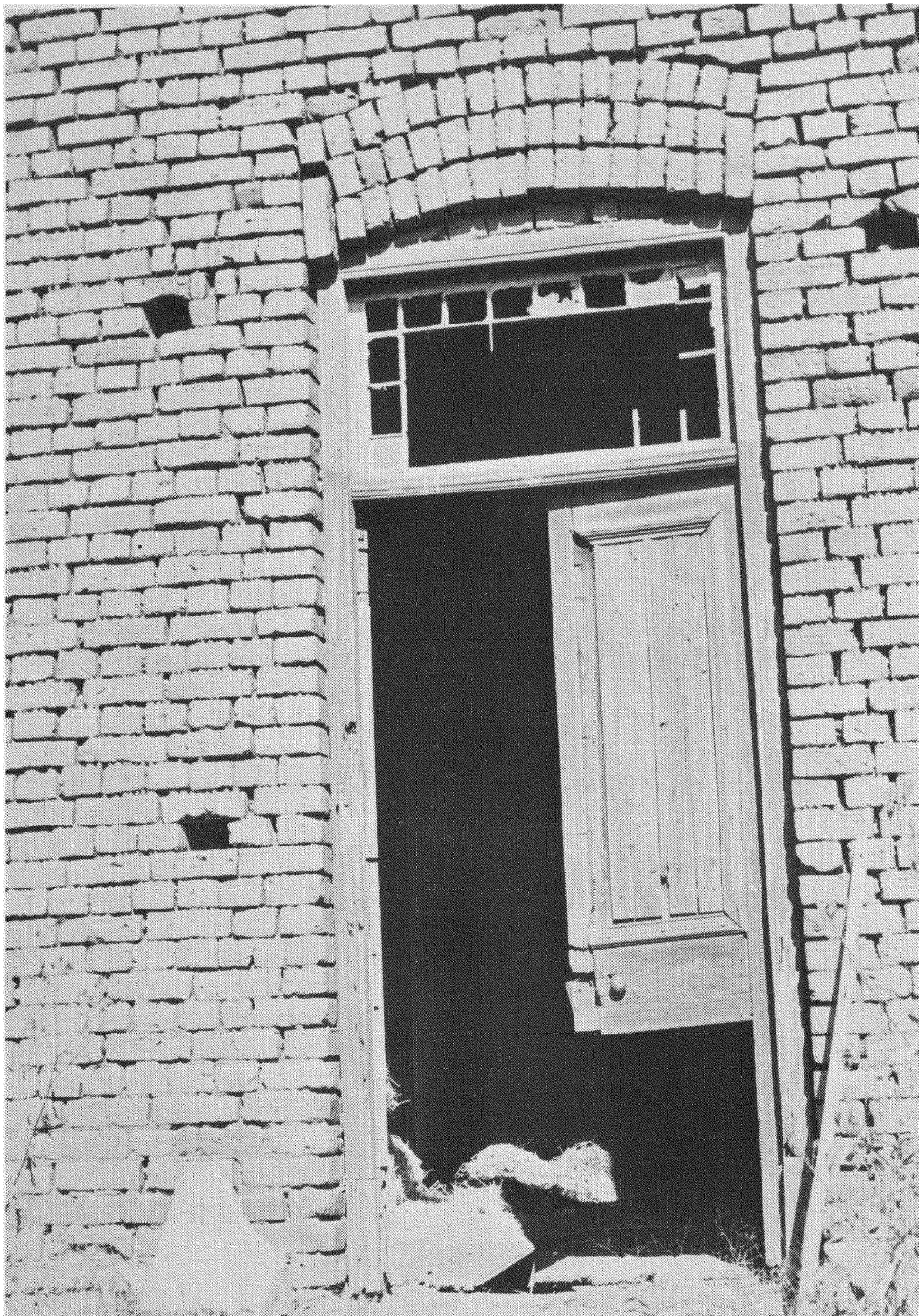
N. Pastorie (Fig. 10)

'n Gebou so eg Marico soos dié pastorie waarin nooit 'n predikant gewoon het nie, sal 'n mens moeilik kry. Met sy ongepleisterde rooi baksteenmure smelt hierdie gebou pragtig met sy rooigrondomgewing saam. Simmetrie oorheers die aansig. Besonder is die geboë soldaatsteenlagie bokant die deur- en vensteropeninge en die steiergate waarmee nie moeite gedoen is om dit toe te maak nie (Fig. 11). Pragtige rietplafonne wat op ruwe tambotiebalkes rus, kom in die huis voor (Fig. 12). Huidiglik word daar hawer in die huis gestoor en woon daar onder andere 'n kat en 'n rinkelhals — so 'n antitese in 'n gebou wat vir so 'n mooi doel ontwerp is.

Gedurende die eerste agtien jaar van sy bestuur het die gemeente 16 onsuksessvolle beroepe vir 'n predikant uitgebring. Kort na die oprigting van die kerk is die pastorie gebou, en intussen verhuur. Nadat een na die ander beroep afgewys is, is die pastorie later verkoop. Die gemeente kon eers in 1886 'n vaste leraar kry, maar op daardie stadium is dienste reeds op

10. Die pastorie: eenvoud in rooi baksteen.

11. Voordeur van die pastorie. Hoe lank voor hierdie geboue totaal verval?

12. 'n Rietplafon op Jacobsdal.

Zeerust gehou en het die predikant hom daar gevestig.

P. Woonhuis

Langs die pastorie lê die huis wat vroeër aan Petrus Jacobs behoort het, die man na wie Jacobsdal na bewering vernoem is (Fig. 13). Dié eens platdakhuis het met die jare 'n staandak gekry, maar die navorser wat genoeg moed het om onder die sinkplate in te kruip, kan vandag nog die brakgrond op die plafonne sien lê — 'n sekere bewys dat die huis 'n brakdak gehad het. Pragtige gebruik is hier van inheemse hout gemaak. Die plafonne is byvoorbeeld van soliede tambotieplanke en -balke en die deure, vensterrame en deurkosyne is van boekenhout. Die deure is op baie vaardige wyse met 'n eenvoudige kussingpaneel versier en is van die mooiste handwerk wat nog in geboue in dié gebied gevind is. Hierdie tipe van bouwerk weerspreek weer die aantying van agterlikheid wat dikwels teen Marico gelê word.

Q. Woonhuis

Alhoewel die huis tans baie verbou is, is die sentrale gedeelte onmisbaar 'n staandakhuis uit die vorige eeu. In teenstelling met geboue C tot P wat reg teenaan die pad, voor op die erf gebou is, is hierdie huis dieper in gebou. Dit lê dan ook nie op die gedeelte wat vroeër deur die kerk besit is nie.

R. Watermeule

Die oorblyfsels van nog 'n meulstroom kan op hierdie perseel gesien word. Saam met die pragtig uitgestraatte damwal vorm dit 'n besondere eenheid.

S. Tabakskuur (Fig. 14)

Baie tipies van Marico is hierdie tabakskuur wat ongeveer in 1945 opgerig en 'n interessante verhaal van sy eie vertel.

T. Woonhuis

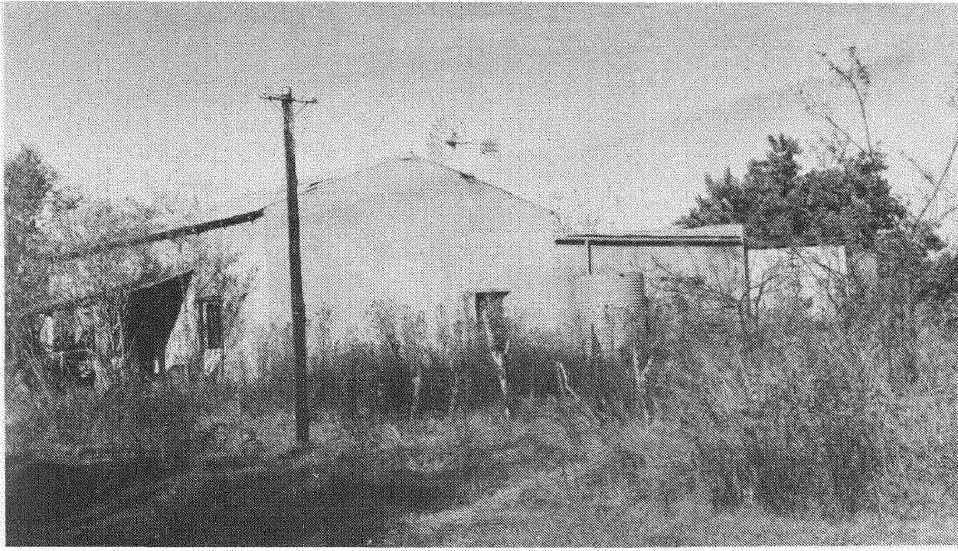
Dié eenvoudige geboutjie is 'n pragtige voorbeeld van volksboukuns wat nog in ons eeu opgerig is. Alhoewel die huis uit die 1960's dateer, smelt die styl mooi met die ander ouer huise saam — dit het selfs 'n rietplafon.

U. Woonhuis

Hierdie staandakgeboutjie wat tans deur Swartes bewoon word, is in die vorige eeu deur 'n Swarts opgerig.

V. Woonhuis (Fig. 15)

Nog een van die juwele van Jacobsdal is tot onlangs deur 'n mnr. Delport bewoon maar staan tans leeg. Hierdie huis kon net sowel op 'n Karoodorp gestaan het. Tipies

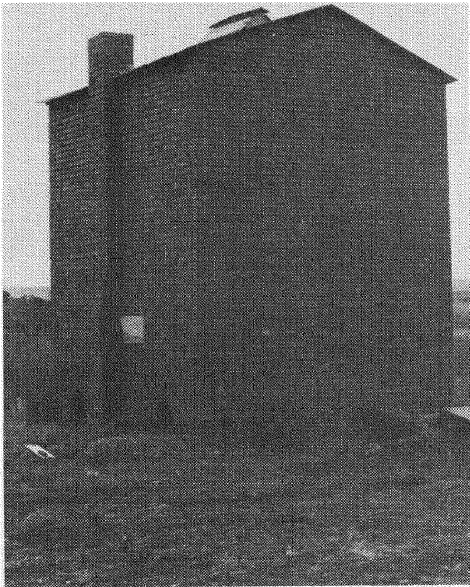

13. Jacobs se huis, eens 'n brakdakhuis.

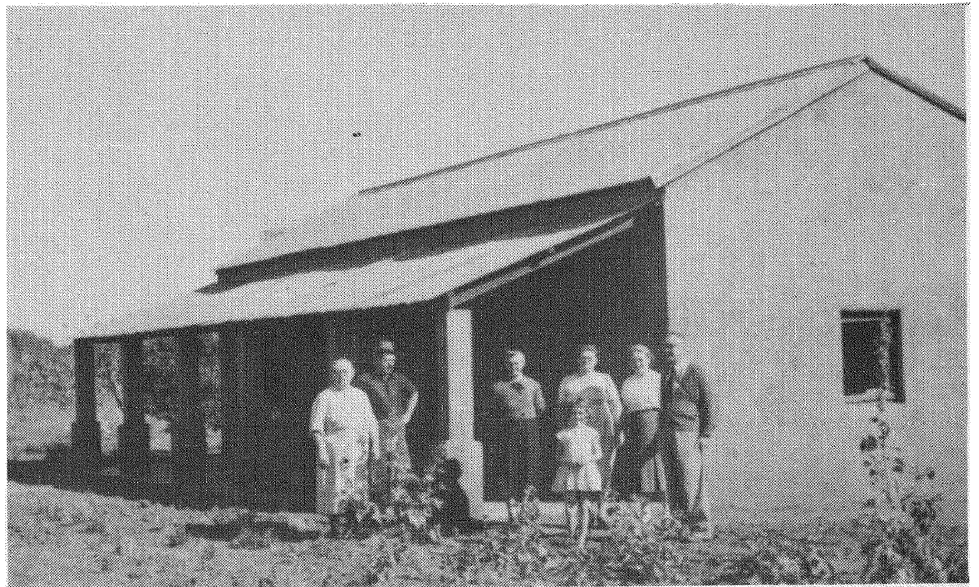
van dié gebou is sy eenvoudige kroonlids, stoep, rietjiesplafon en simmetriese aansig. Die ooreenkoms met gebou C is merkwaardig. In latere jare is 'n grasveranda ongelukkig aan die voorkant toegevoeg.

X. Woonhuis (Fig. 16)

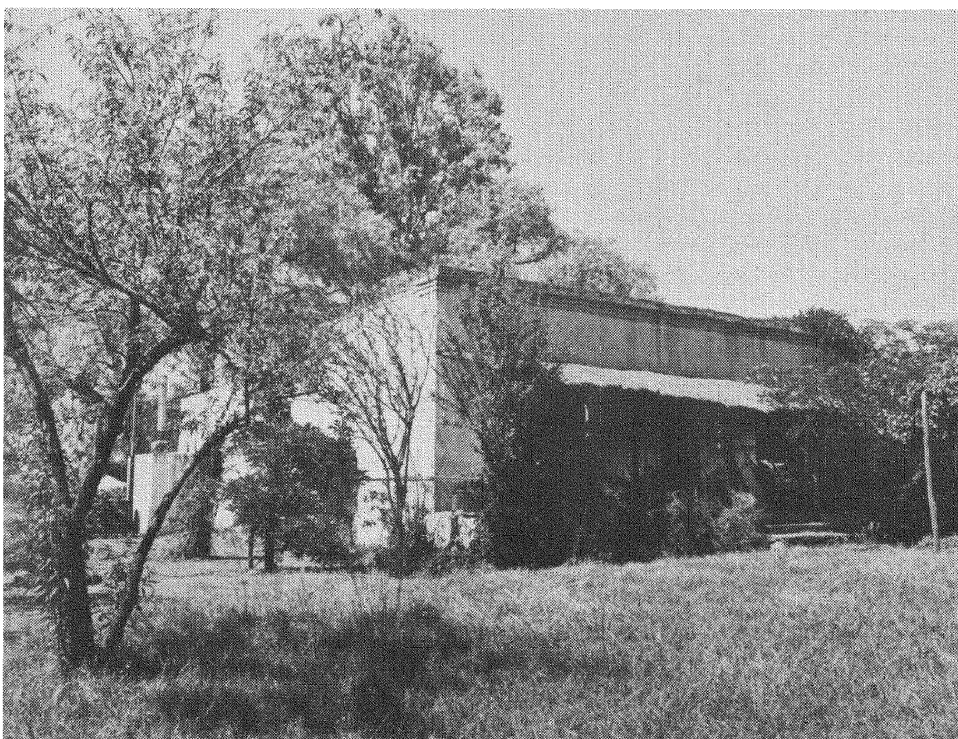
Alhoewel baie verbou, het outeur tydens onlangse verbouings aan hierdie huis tot die slotsom gekom dat die kern van die gebou 'n eenvoudige brakdakhuis was. Bokant die huidige plankplafon is 'n stewige rietjiesplafon met 'n kleilaag aange'tref. Die huis is waarskynlik reeds drie maal vergroot. Volgens getuieis is dit in ongeveer 1860 deur H.A. Swart gebou.

14. Tabakdroogoond.

16. Huis X in 1952.

15. Nie Karoo nie: Jacobsdal.

Y. Woonhuis

Op dieselfde perseel kom 'n klein, ongepleisterde rooibaksteengebou voor. Hier tref 'n mens nog grondvloere en boekenhoutkosyne aan en deur die rietjiesplafonne kan jy sien dat die populierdakkappe met houtpenne aan mekaar verbind is. Die es en bakoond was nog drie jaar gelede pragtig bewaar. Ongelukkig het die es intussen ingestort, maar die bakoond word steeds deur die vrou van die huidige eienaar, mev. Marais, gebruik om haar weeklikse baksel brood in te bak. Die outeur het reeds vasgestel dat die dag van die week waarop mev. Marais brood bak, beslis die mees geskikste dag vir navorsing op Jacobsdal is!

Die mense

En dit sê dan sommer iets van Jacobsdal se mense: Boeremense by wie 'n mens altyd welkom is en wat altyd 'n lafenissie gereed het. Baie van die inwoners is afstammeling van die eerste Jacobsdallers

17. Jacobsdallers in die hoofstraat.

en is sterk ten gunste van die bewaring van die dorp.

Toe Parker Gillmore Jacobsdal in 1878 besoek het, het dieselfde hartlike ontvangs hom te beurt geval:

"The appearance of the solitary horseman in their midst made quite a commotion — women rushed to doors and windows, children ran out into the street to see the unlooked-for apparition. I sought what appeared the most respectable store for my dismounting place; but, before I had removed my off (sic) foot from the stirrup, I was made captive by a true specimen of the race north of the Tweed, who would listen to no argument or excuse, but insisted that I should become his guest. At dinner all the delicacies the 'gudeman' had in his shop were produced, among which were wine from Constantia, Boer brandy, ten years of age, from the Old Colony, and whisky that claimed Scotland for its birth-place."

Al verskil tussen die mense van toe en tans is die getalle: in die 1890's het ± 150 siele die dorp bewoon — vandag het dit gekrimp na ± 20 . Die begraafplaas sê vir 'n mens in statige leiklipgrafstene waar 'n paar van dié siele heen is. Maar die res het verhuis — Zeerust toe, stede toe. En Jacobsdal het byna vergete geraak.

Bewaringspotensiaal

Daar sal spoedig deur bewaarders oor die toekoms van Jacobsdal besin moet word. Dat die plek die potensiaal van 'n Pelgrimsrus of Matjiesfontein het, is nie te betwyfel nie. Dit lê teenaan die teerpad tussen Zeerust en Mafikeng en word met 'n ander teerpad aan dié hoofroete ver-

bind. Per motor kan dit sonder moeite vanaf die PWV-gebied bereik word.

Die skoolgebou leen hom by uitstek tot 'n administrasie- of inligtingsentrum vir die hele dorp. Van die mees uitstaande strukture, veral geboue C, J, N, P, V en Y behoort vir die publiek toeganklik te wees — hetsy as museumgeboue, winkels, oornaghuise, ensovoorts, terwyl van die ander strukture deur personeel benut kan word. Verder sou 'n uitbeelding van die unieke geskiedenis van Jacobsdal, veral die interessante stigtings- en kerkgeskiedenis, die dorpie vir die publiek in perspektief plaas. 'n Mens sou die N.G. Kerk-owerhede kon nader om betrek te raak by die herstel van die eerste N.G. Kerk en -pastorie in Wes-Transvaal. Op watter skaal so 'n projek aangepak behoort te word en of reeds gesloopte strukture soos die hotelle en kerk heropgerig behoort te word, is debatteerbaar. Maar dat dit wat tans nog oor is, bewaar behoort te word, kan nie betwyfel word nie. Die brandgevaar wat hierdie kosbare erfenisse vol hawer en voer bedreig, is genoeg om enige bewaarder slapelose nagte te gee.

Maar miskien moet Jacobsdal ook eers soos Schoemansdal in die Noord-Transvaal 'n argeologiese terrein wees — fondasies onder lae grond — voordat iemand so ver sal kom om dit te bewaar. Mag die bewaarders Jacobsdal spoedig herwaardeer en iets doen voordat die uurglas vir Transvaal se bes bewaarde boeredorp leeg geloop het.

BRONNE

Borman, J.G.: 'n Kort oorsig van die geskiedenis van die Ned. Herv. of Geref. Kerk van Zee-

rust in Geskiedenis van Zeerust en distrik; van Riebeeckfees, 1952.

Bryden, H.A.: Gun and camera in Southern Africa. London, 1897.

Cachet, F.L.: Vijftien jaar in Zuid-Afrika — brieven aan een vriend. Leeuwarden, 1875.

Engelbrecht, S.P.: Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Mariko), 1871-1946.

Gillmore, P.: The Great thirst land. London, 1878.

Gillmore, P.: The Land of the Boer; or, adventures in Natal, the Transvaal, Basutoland and Zululand. London, 1881.

Grobler, J.E.H.: Jan Viljoen (1812-1893). 'n Transvaalse wesgrensponier. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Universiteit van Pretoria, 1976.

Küsel, U.: 'n Boer maak 'n plan. Overvaal Museum 8(2), September 1981.

Nederduitse Geref. Gemeente Zeerust, 1868-1968, 1968.

Rex, H.: Die voorgeskiedenis en geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico). Pretoria, 1971.

Snyman, J.J.: Die Ontwikkeling van Onderwys in Marico in: Geskiedenis van Zeerust en distrik; Van Riebeeckfees, 1952.

Staatsalmanak deur ZAR voor het jaar 1894. Pretoria, 1893.

Staatsalmanak der ZAR voor het schrikkeljaar 1896. Pretoria, 1895.

Staatsalmanak voor de ZAR, 1897. Pretoria, 1896.

Staatsalmanak voor de ZAR, 1899. Pretoria, 1898.

LANDMETER-GENERAAL:

KAARTE:

Vergenoeg 279 JP, kaart 16, Marico.
 Vergenoeg 279 JP, kaart 17, Marico
 Vergenoeg 279 JP, kaart 825 van 1895.
 Vergenoeg 279 JP, kaart 1534 van 1899.
 Vergenoeg 279 JP, kaart 4621.
 Vergenoeg 279 JP, kaart A 3442.
 Vergenoeg 279 JP, kaart 14, Marico.
 Vergenoeg 279 JP, kaart 1, Marico.
 Vergenoeg 279 JP, kaart 11, Marico.
 Vergenoeg 279 JP, kaart 2344 van 1894.

Transvaalse Provinsiale Museumdiens

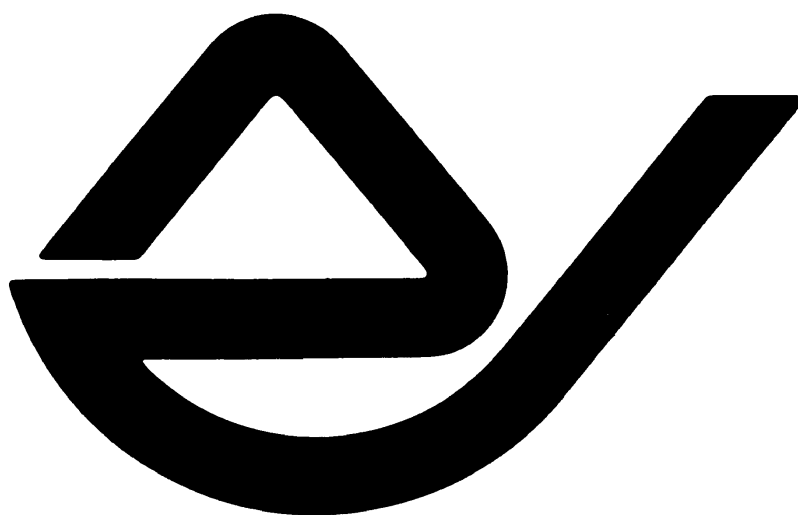
Kaart van Jacobsdal, geteken deur Erich Jessnitz in 1981, onder leiding van E. Labuschagne.

Planne van geboue op Jacobsdal, geteken deur Erich Jessnitz in 1981, onder leiding van E. Labuschagne.

Persoonlike mededelings:

Mnr. A. Cilliers, Jacobsdal.
 Mnr. H.J. Delpport, Jacobsdal.
 Mnr. W.H. Delpport, Jacobsdal.
 Mev. E.J. Kriek, Pretoria.
 Mnr. W.A. Loubser, Jacobsdal.
 Mev. D.P. Marais, Jacobsdal.

CANE SUGAR

Nature's energy food

Die krag van medeverantwoordelikheid en deeleienaarskap

Sedert sy stigting in 1845 is Ou Mutual 'n sosiale krag in die Suid-Afrikaanse gemeenskap wat nie net in rand en sent gemeet word nie maar omskryf kan word in die taal van die lewe self . . .

. . . in woorde soos hoop en verwagtinge, veiligheid en vreugde, medeverantwoordelikheid en deeleienaarskap.

Dit, per slot van rekening was die beweegredes vir sy stigting – sodat die lewe voller kan wees vir diegene wat tydig voorsiening wil maak vir die dae van môre.

Oor die 137 jaar van sy bestaan, het Ou Mutual sy lede onder alle groepe in die samelewing gewerf. En deur die volgehoue ondersteuning van geslagte Suid-Afrikers het Ou Mutual ontwikkel tot waar hy vandag die grootste en winsgewendste lewensversekeraar in Afrika is.

OU MUTUAL

U anker in die lewe

The importance of the kitchen in determining house form is well known, therefore any study of it and its variants will be of value in contributing to our fuller knowledge of this influence. The preparation and cooking of food outside of the dwelling unit is a recognized part of the culture of the indigeneous peoples of Southern Africa¹, but although various contemporary travellers observed this custom among the earlier white settlers² and some present day writers have also commented on its existence³, no-one has yet attempted to survey the available evidence to ascertain the prevalence of this custom and its spread both geographically and chronologically. Besides this, it is obviously necessary to at least attempt to find reasons for the detached kitchen's existence as an important domestic architectural element and also to explain its demise. All these then will be the purpose of this article.

Furthermore, as James Walton has made the point that literally hundreds of examples of the outside kitchen must exist in South Africa⁴, I will concentrate here only upon a survey of the detached kitchen in white settler and South African Indian domestic architecture in order to reduce the available material to manageable proportions⁵. By the detached kitchen I mean a separate or virtually separate structure which was built as substantially as the main house itself, and not temporary or uncovered structures in which cooking took place.

There are no records that prior to 1750 among the early Dutch Settlers at the Cape, there existed anything which could be construed to be a separate kitchen. The earliest sketches always show buildings, whether large or small, in which the kitchen, indicated by the presence of a chimney, is part of the house itself. The buildings illustrated in the well known 1710 panoramas by Van Stade show this, and documentary evidence would also seem to support this⁶. However, as settlement fanned out towards the end of the c18th, and the settlers left behind the cold and wet weather of the winter rainfall area of the South-west Cape, moving into the drier and hotter interior, the need to detach the function of cooking from the first permanent dwellings seems to have manifested itself. Obviously the climate itself dictated this: the heat and smells of cooking were unwelcome in hotter weather and infrequent rain made separate cooking facilities feasible.

Two examples of farmhouses with detached kitchens are known to have existed as early as the late c18th. In studying the farmhouse at Klaarefontein in the N.W. Cape, Walton has found evidence that this substantial structure was either originally built in two parts with a detached kitchen to the rear, or that the kitchen was built slightly later⁷. At any rate, what is known for certain is that a separate cooking area existed prior to 1800, since the house was almost certainly built prior to the first British occupation of the Cape: the illustration (Fig. 1) shows the plan of the house with a clear structural separation between the two units. This must thus be among the earliest known examples of the detached kitchen.

Almost contemporary with Klaarefontein was Veldt Cornet Snyman's house in the Roggeveld, which is shown in an illustration in Burchell's *Travels* (Fig. 2). The text makes it clear that the building in the middle functioned as a kitchen and that the two-roomed farmhouse did not even possess a fireplace⁸. The form and structure of the kitchen building itself is not very clearly illustrated, but we can see that in plan it was round with low, possibly thatched, walls and a thatched conical roof. There were no windows and no chimney, the only opening being a low doorway.

Burchell remarks on its occupants as follows: "the appearance of its inhabitants accorded with that of the place; none could harmonize more perfectly with the kitchen than the squalid Hottentots who were sitting around the fire"⁹; a point to which we will return later on.

By the 1820's the detached kitchen appears to have become quite widely spread across the interior of the Cape Colony, as

The detached kitchen: its occurrence in South African architecture

D. Radford

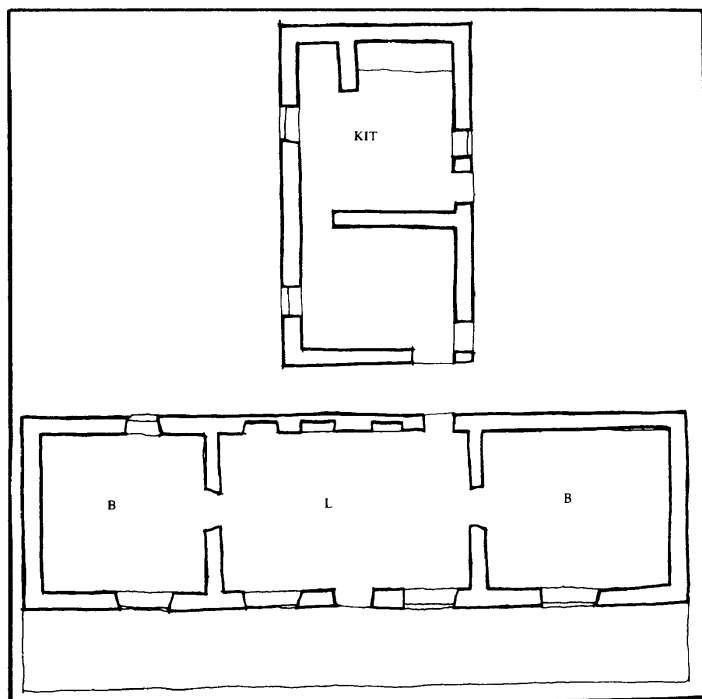

Fig. 1: Plan of farmhouse at Klaarefontein, Cape Province c.1800. From original drawing by J. Walton.

Fig. 2: Veldt Cornet Snyman's house in the Roggeveld, c.1810. From Burchell's *Travels*.

examples of it have also been found in the Little Karoo and Langkloof areas¹⁰. The farmhouse at Molen River, in its original form, dates from this time and, like Klaarefontein, had a separate kitchen. But here the ridge line of the kitchen roof ran parallel to that of the front main building of the farm (Fig. 3) and not at right angles as at Klaarefontein, which makes it clear that there was never any intention that the kitchen here was to be joined to the main house. Similar examples of such detached kitchens can probably be found throughout these districts.

In the early c19th, one exception appears to the general rule that there were no separate buildings erected for cooking purposes in the S.W. Cape. This is among the group of cottages (or, more correctly, bungalows) that were to be found in the Rondebosch-Wynberg area during the first half of the 19th Century, at least one of which is known to have possessed a small kitchen contained under its own roof (Fig. 4). As these buildings were mostly built for members of the British civil or military services, the inspiration for the detached kitchen was almost certainly Colonial, most probably Indian¹¹.

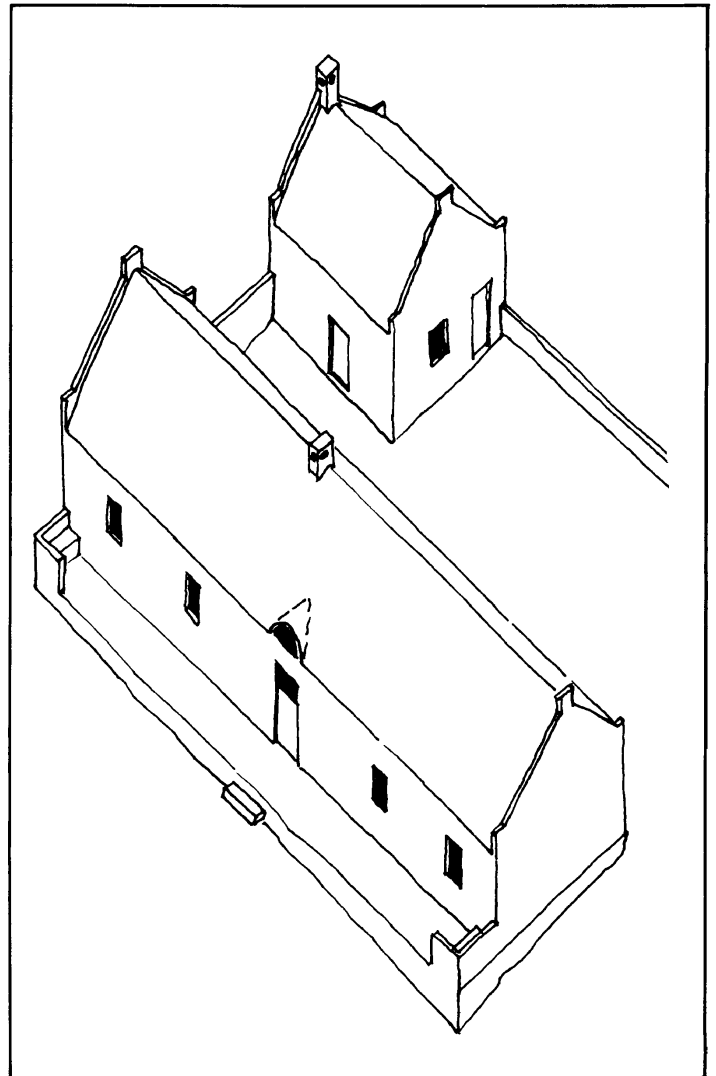
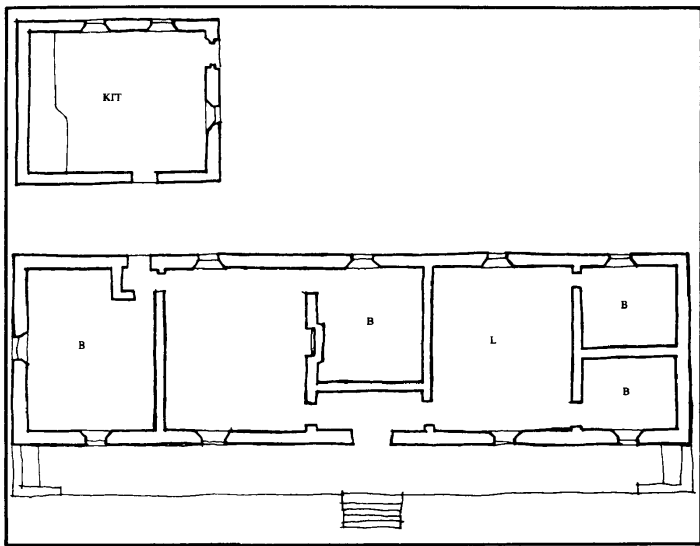

Fig. 3: Plan + axonometric of farmhouse, Molen River, Cape Province c.1820. From original drawing by J. Walton.

Fig. 4: The Principal's House, Diocesan College, Rondebosch c. 1850. From D. McIntyre, *The Diocesan College*.

A tradition of keeping cooking facilities separate from the main living area accompanied the trekkers in the early c19th as they moved north across the Orange River. Initially they built temporary huts such as the Kapsteil Huis and the Hartebeest Hut, but as soon as their farms prospered more substantial dwellings were erected. The structure of the farmhouses such as the one at Klipplaats Drift (1835), has been recorded by Walton¹², who also observes that "none of these early houses had a fireplace and cooking was done outside in the open or in a temporary shelter which has long since disappeared."¹³ The form that these 'temporary' shelters took must have been similar to that observed by Burchell in the Roggeveld. This need for a separate kitchen seems also to have been felt in the early years at Bloemfontein, as the Rev. Andrew Murray's house there in 1849 is recorded as having 'three good rooms and pantry, and a large kitchen behind'¹⁴.

Our knowledge of the form of early houses in this area clarifies what is implied in this sentence — that the kitchen was detached from the main dwelling.^{14a} Early photographs of other Free State towns also show examples of the kitchen positioned at the rear of the house in a separate building, which is a metre or two away from the main dwelling and, which unlike the main house under the usual double pitched thatched roof is under a flat brak roof of its own¹⁵. This obviously made it as fireproof as possible prior to the availability of corrugated iron¹⁶. How long this practice lasted still needs to be researched.

Outside the towns we know of at least one instance of the later use of a detached kitchen at Vincennes near Zastron¹⁷. Here the farmhouse was completed after 1865, with the kitchen juxtaposed to the main building in such a way as to form the short side of a broken L (Fig. 5). In form and materials it matched the main building completely. It is reasonable to assume that Vincennes was not an isolated case and that other examples of separate kitchens must also have existed.

Returning to the late 19th century towns in the interior, the limited information available at the moment suggests that the detached kitchen was virtually unknown at the group of mining settlements which later became Kimberley. Certainly in all the surviving early permanent houses the kitchen is part and parcel of the main building¹⁸. Nevertheless the possibility that separate cooking facilities were common in the first temporary buildings cannot be ruled out. At present our knowledge of the early domestic architecture of Johannesburg is also very fragmentary but here too it appears that the provision of a detached kitchen was a rarity and in fact no extant example is known^{19,20}.

However, an examination of the architecture of the Eastern Province will reveal that the separate kitchen there, though relatively rare, was not unknown. Lewcock has observed that the early settlers often cooked outside, but this appears to have been a temporary phenomenon²¹. In the permanent dwellings of the poorer settlers it seems that virtually all activities took place in the same room²². There are, however, indications that outside kitchens of a substantial sort were to be found in larger houses²³, in, for example, Woodlands, the home of Charles Lucas, a well-to-do merchant, which was built prior to 1834. It was a large house with a parlour, four bedrooms and other upstairs rooms, and an outside kitchen²⁴. A slightly later house which also possessed a separate kitchen was The Grove, Grahamstown, home of Archdeacon Merriman. The form of this house is that of an elongated cottage with a range of stoepkamers at each end on to which the kitchen was added. In Fig. 6 the kitchen is the small building on the right which is joined to the house by a covered way. Fortunately the rooms in the sketch are numbered, so there is no doubt that this building was indeed the kitchen²⁵.

Somewhat later we have the Magistrate's House at McClear (c.1880) where the kitchen was also separate. In this case the older clay-built house was recycled by being used as a kitchen,

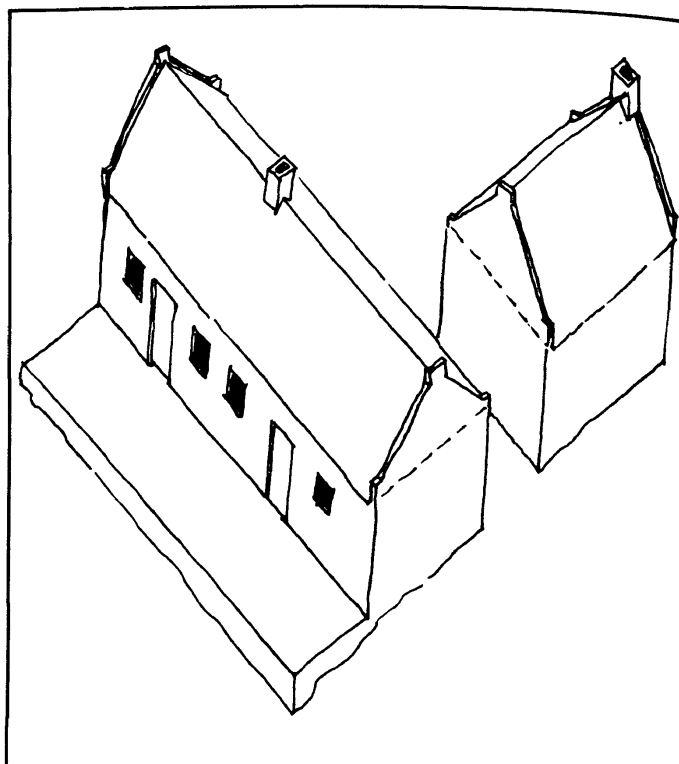
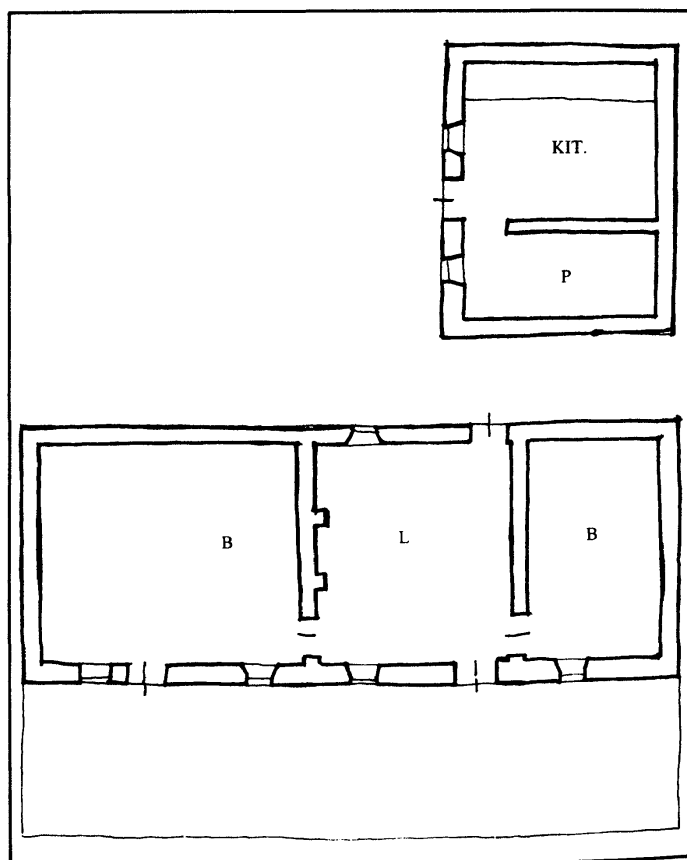

Fig. 5: Plan + axonometric of Vincennes near Zastron, Orange Free State. From original drawing by J. Walton.

something not seen before. (Fig. 7). Other examples similar to this must have existed but were probably rare.

There is however, another very powerful influence that operated in this area and which existed from the beginning of the century carrying on until c.1880. This is the influence of the buildings of the military. Implicit in the Army's system of catering was a separate kitchen. This separation was especially important if the often temporary and therefore fragile nature of the usual military camp is remembered. In the case of officers' quarters the necessary insistence on social distinction would have

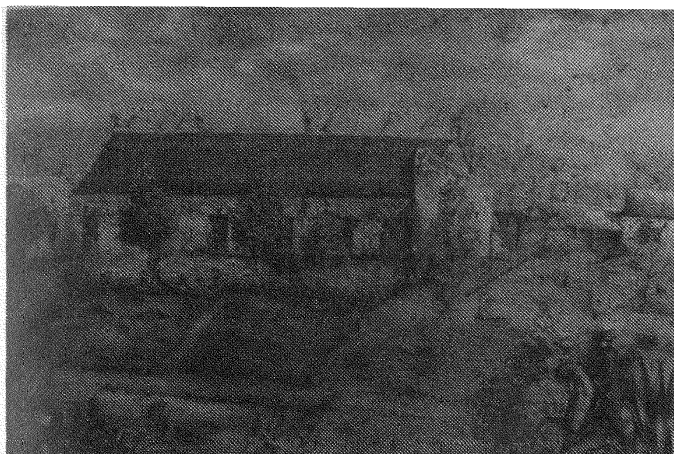

Fig. 6: The Grove, Grahamstown, c. 1850. Original sketch by Charles Bendelack.

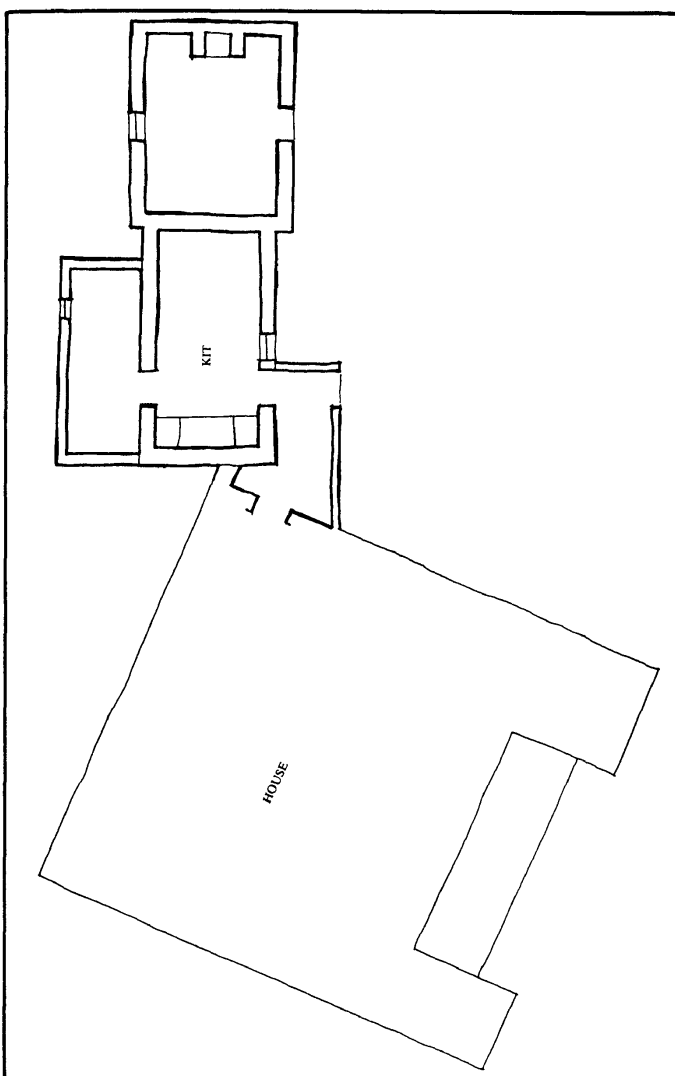

Fig. 7: Plan of the Magistrate's House, McClear, Transkei c.1880. Original drawing in Cape Archives.

also emphasized the need to isolate the living rooms and food preparation areas from each other no matter how humble these were.

Examples of this from earlier than 1854, the first of a quasi-domestic nature that I have been able to find, must have existed²⁶. The illustration (Fig. 8) is of the proposed commanding officers' quarters in King Williamstown. The drawing dates from 1857 and shows the plan of a typical small four roomed cottage with a central passage leading into an open but walled courtyard across the back of which is a range of rooms, the cen-

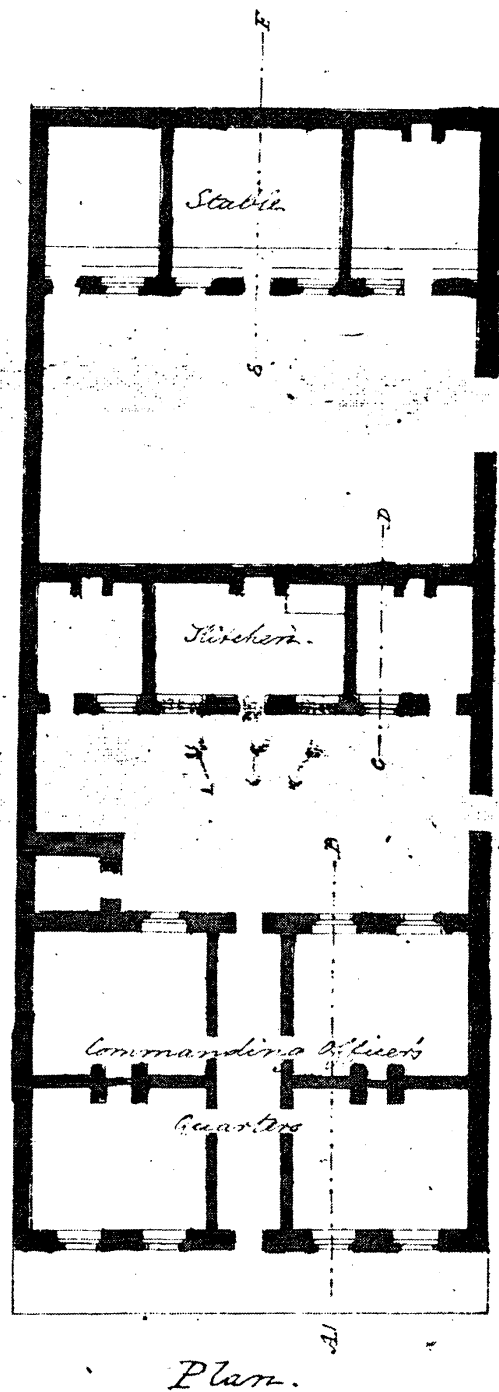
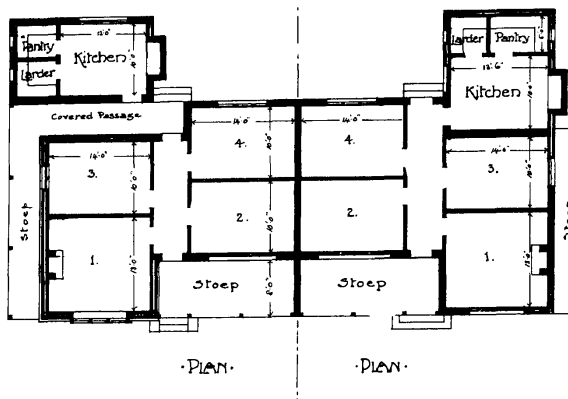

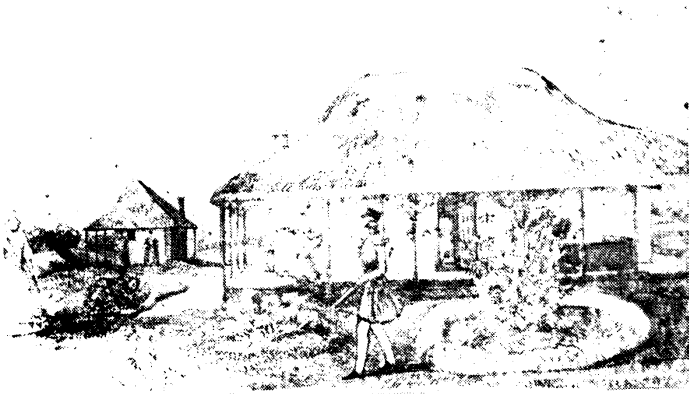
Fig. 8: Plan of proposed Commanding Officer's Quarters, King Williamstown, Cape Province, 1857. Original in Cape Archives (2/922).

tral one being the kitchen. As far as can be ascertained this division of the plan persisted with the military throughout the century and right across the country.²⁷

In housing of a slightly different form, that is for institutions like the various railways and harbour boards, the detached kitchen in a modified form existed into the early part of this century. The plan of the house shown in the illustration (Fig. 9) is one of a group designed in 1903 for the Port Elizabeth Harbour Board²⁸. As can be seen from the drawing it forms one half of a small semi-detached cottage. The kitchen is connected to the house proper by a covered passage which is open at both ends, obviously to ensure cross-ventilation. The room is also still separately roofed. What is also obvious is the transitional nature of the kitchen's treatment, this being halfway between remaining either completely detached or becoming an inseparable part of the building. That this is an in-between state is confirmed by a glance at the other half of the same drawing in which the kitchen

Fig. 9: Plan of proposed cottage for Port Elizabeth Harbour Board, 1903, H. Walker, architect. Original drawing at School of Architecture, University of Port Elizabeth.

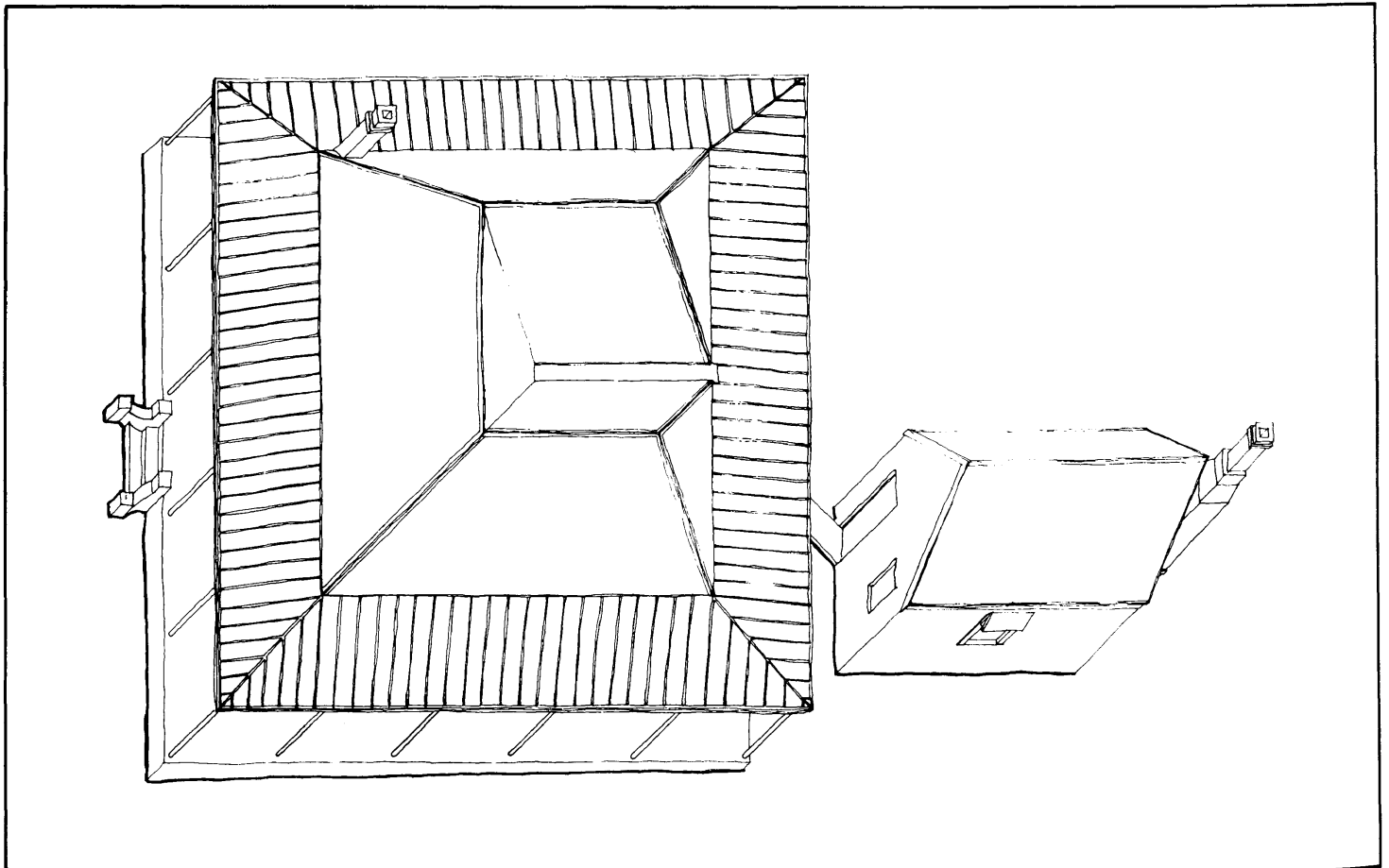
Fig. 10: House Saunders, Tongaat, Natal, 1849. Source of original sketch unknown.

is fully integrated into the plan of the house proper and placed under the same roof and which therefore must be considered to be more 'advanced'. The persistence of tradition demonstrated by placing the kitchen in such an outmoded position as that shown in the left hand half of the plan might best be explained by stressing the usual conservative nature of such institutions.

Resuming our survey, we find that in Natal the habit of cooking in a small building set apart for this purpose seems to have been developed very early in the days of white settlement. It was well known in the 1850's²⁹, and even where the settler's house was quite small, a mere two or three rooms, such as House Saunders at Tongaat (Fig. 10) the detached kitchen is still placed at a safe distance from the house. Bearing in mind the sub-tropical climate of the coastal region and the evident inflammability of the local building materials this was obviously a wise move.

Nevertheless, even when later the houses became larger and more substantial the custom persisted. House North built c.1861 (Fig. 11) illustrates this phase well. The house had the typical through passage plan and was surrounded by a verandah. At the back was the kitchen, a building of brick and corrugated iron, which was placed to one side of the axial passage presumably so as to prevent direct sight lines from the house into the kitchen and also so as not to obstruct the progress of cooling breezes through the building.

As late as the 1880's even a large house such a Treaven (Sea View, Durban) appears to have still had its original kitchen away from the main house³⁰ but on others like Sans Souci (Pietermaritzburg) the kitchen was now joined to the house in the form of a wing with an open but roofed space acting as an intermediate zone³¹. Nevertheless by the 1890's the kitchen seems to have become firmly attached to the dwelling proper even in the smaller houses. However, it often still retained a separate roof and shared only a wall with the house itself (Fig. 12) and apart

Fig. 11: Axonometric of House North, Northdene, Natal. Drawing by Author.

from this, communication between the two was almost always via an open verandah, this custom lasting well into the 1920's.

Aside from houses, a separate kitchen was often to be found on contemporary institutional buildings in Natal. The proposed hospital of 1901 by the architect Street-Wilson is a good example (Fig. 13). As was usual the kitchen is placed to the rear and joined to the main building by a covered way.

Perhaps the most interesting aspect of the use of the separate kitchen in the Durban region is how long it remained in use among the Indian community. At the moment my researches have not been extended beyond 1900, but it must be presumed that the tradition of cooking away from the main building pre-dates this and almost certainly was brought from India by the first indentured labourers after their arrival in the 1860's. It does not seem that this custom was confined to either the majority Hindus or to the Moslems.

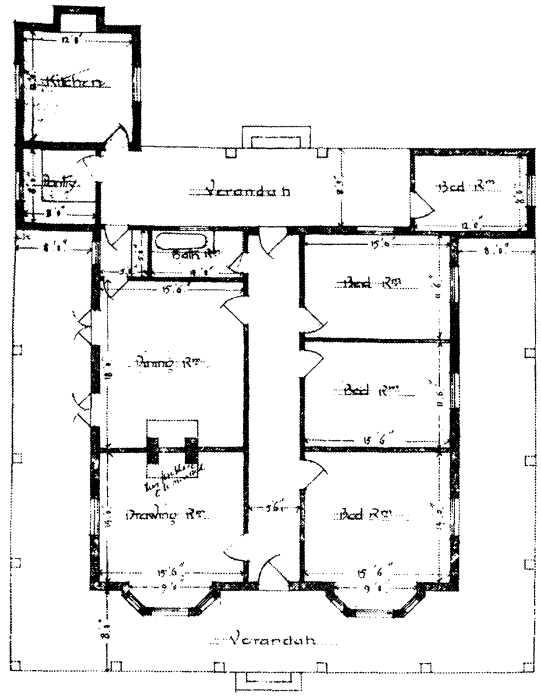
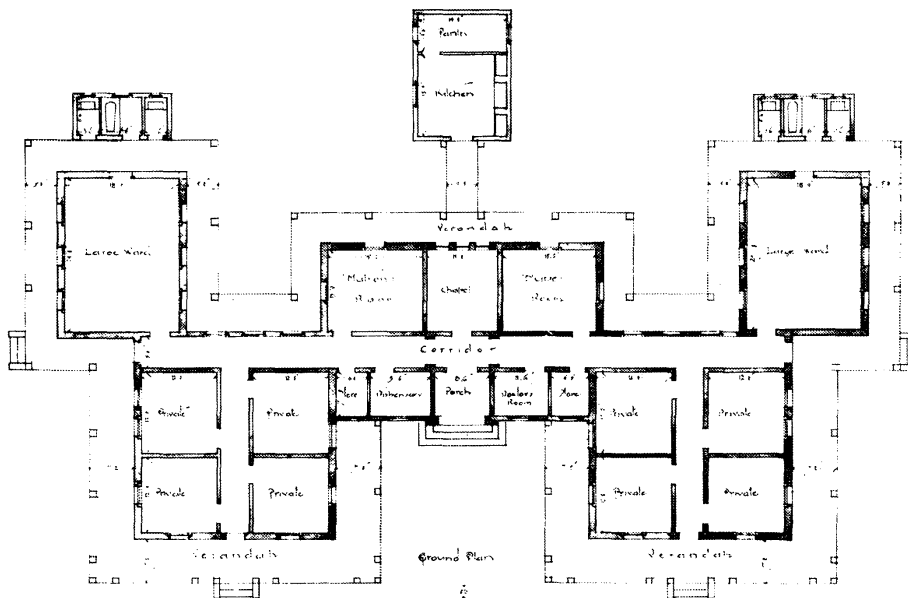
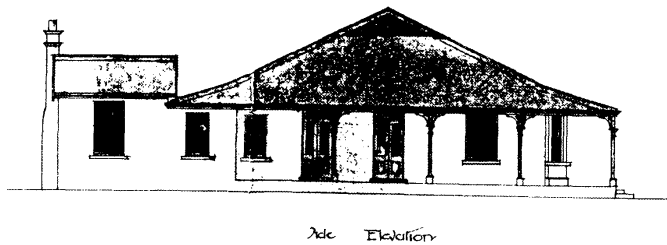

Fig. 12: Plan of house at Sea View, Natal, 1892, Street-Wilson, architect. Original drawings at School of Architecture, University of Natal.

Sketch Plan of Proposed New Hospital Berea
Scale 1/8" = 1 Foot.

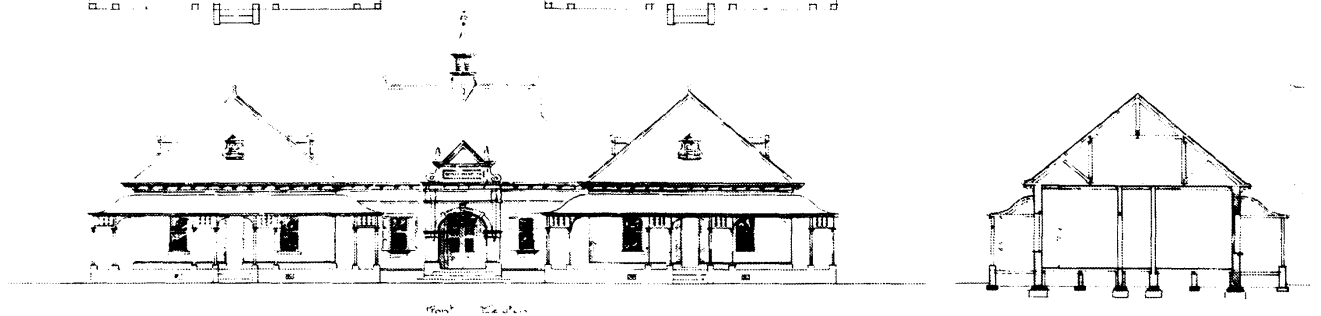

Fig. 13: Plan of Hospital, Berea, Durban, 1901, Street-Wilson, architect. Original drawing at School of Architecture, University of Natal.

The first example shown (Fig. 14) dates from 1922 and was the centre portion of a group of shops and houses built on Grey Street. Examples of similar sets of houses are known as early as 1903. It should be noted that every group of dwellings could actually be used as two units, each consisting of two rooms. This becomes obvious if the two front and back doors to each module are observed. Initially this might be construed as the reason for the provision of separate kitchen and ablution facilities at the back but if we look at the second example (Fig. 15) it will be seen that in this case each unit is also clearly a separate entity but that here again the kitchens and bathrooms are detached from the main two-roomed dwelling. As can be seen from the plan these units are on the first floor with shops below. The situation was again Grey Street and these were built in 1926. Because there was obviously no structural advantage to be gained in separating out these facilities and moreover it was, in all probability, more expensive to construct and roof each group in this way, it must be assumed that this form of planning was culturally determined, the kitchen being placed in its preferred position. It is intriguing to see how powerfully this custom translated itself from a presumably centuries old pre-industrial courtyard or compound house form to a modern city flat block. Other examples of this plan type date from as late as 1930. As it would form a distinct digression from the purpose of this article it is not proposed to examine these plans in any further detail here nor to advance possible reasons for their unusual forms.

To summarize all the foregoing, it appears that the separate kitchen was not in use at the Cape prior to the late 18th Century and that when it is found it is in the then recently settled drier regions outside the winter rainfall area. It is also significant that it is known prior to the arrival of the British. This then clearly removes it from being tied to only one culture. The single excep-

tion to the lack of detached kitchens in the South-West Cape is the group of bungalows in the Rondebosch-Wynberg area. How wide spread its use was in the Cape interior awaits detailed research but we also know that it crossed the Orange River with the Trekkers and was to be found in the Free State on the farms and in the early towns. Its use persisted until at least the 1880's when it seems to have become outmoded; reasons for this will be advanced below. In the mining towns like Kimberley and Johannesburg it is, as far as can be ascertained, not known as part of the early permanent buildings.

Turning to the Eastern Province, its use there seems to have been confined to military and institutional buildings with some exceptions in the case of the houses of the upper middle classes at around the mid century. The difficult and changeable climate of this area might be an initial explanation.

In sub-tropical Natal the detached kitchen seems to have been the most wide spread and longest lived of all the regions investigated especially amongst the Indian community who, as we have seen, used it right up until the 1930's. Even when the kitchen was finally attached to the Colonial house from the 1890's on, it often retained a quasi-independence both on plan and in its structure.

Certain generalizations about the physical character of the detached kitchen can be made. It was almost always placed at the back of the main building, sufficiently far away not to be a fire hazard but not too far away to cause problems with cold food. This placing was obviously meant to preserve the distinction between 'polite' front and workaday rear. It was often linked to the dwelling by a covered way especially in the later Natal versions. Heavy summer downpours are the most obvious explanation for this. In form it was normally just a room with a large fireplace and chimney thus strongly resembling the smallest one room ver-

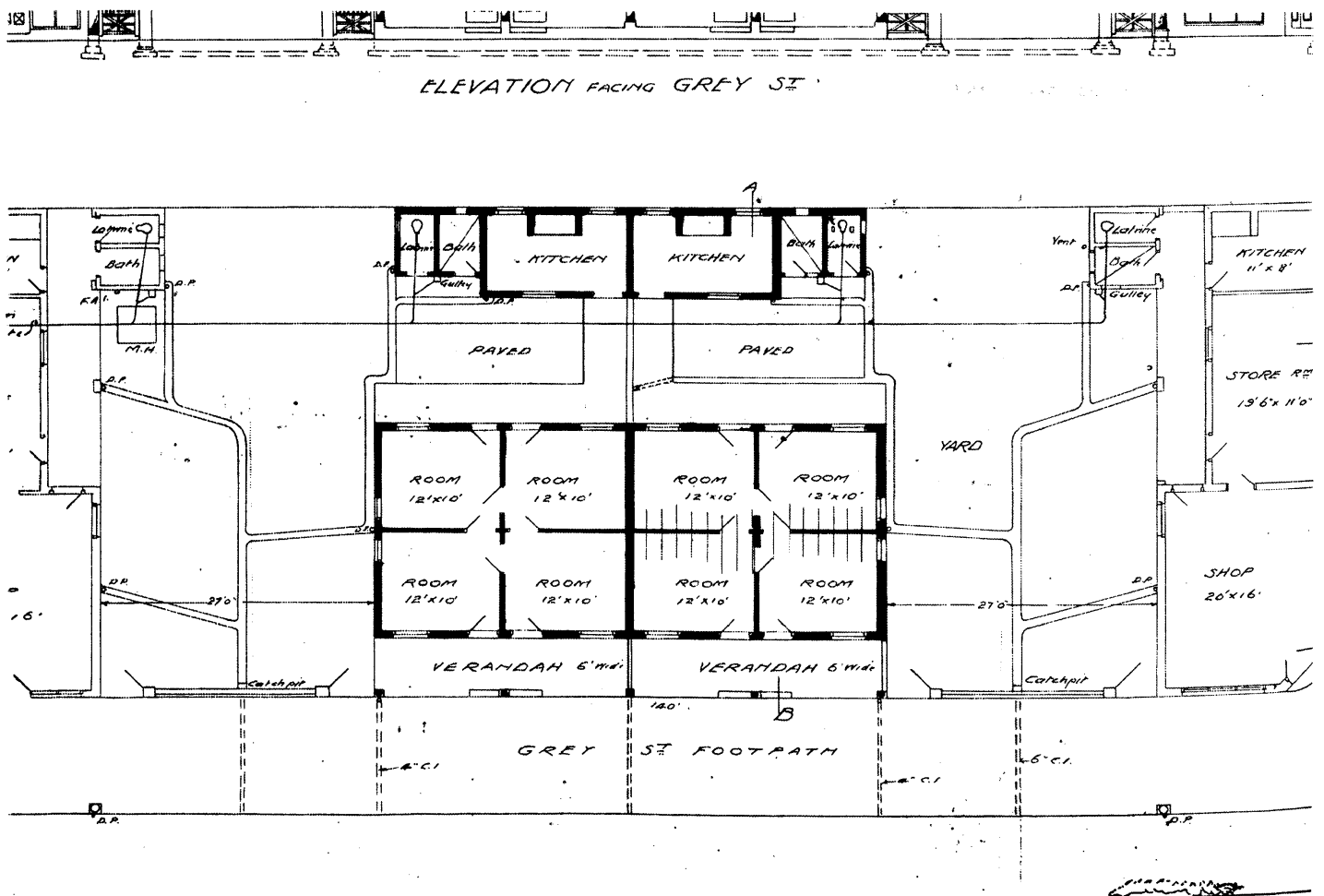

Fig. 14: Plan of shops and houses, Grey Street, Durban 1922, J.J. Lubke, architect. Original drawing at School of Architecture, University of Natal.

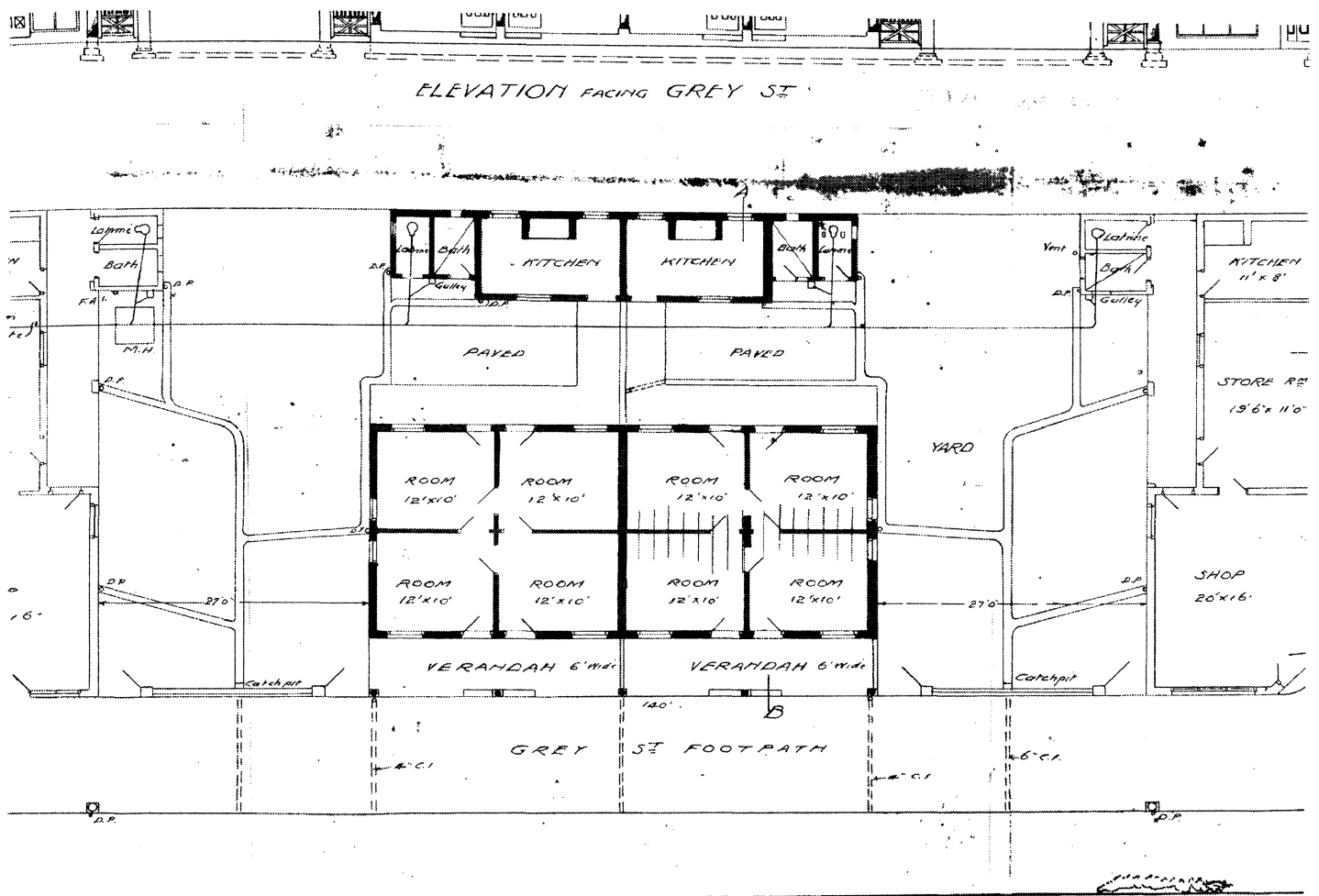

Fig. 15: First floor plan of flats, Grey Street, Durban, 1926, J.J. Lubke, architect. Original drawing at School of Architecture, University of Natal.

nacular cottage (Fig. 11). Later examples often incorporate a pantry (Fig. 12) and the occasional one might be part of a range of buildings as a Trevean. The servants' accommodation was either very temporary and has vanished or was placed elsewhere.

The demise of the separate kitchen in South Africa towards the end of the 19th Century can be explained by a number of factors; firstly there is the very definite diminishment or virtual extinction of the fire hazard.

This happened in two ways, the progressive replacement of the open fire by the much safer and more economical kitchen range³² plus the increasing use of fire resistant materials such as, for example, corrugated iron on the roof³³. This, together with concurrent use of more substantial materials on the house proper, must have encouraged a closing of the gap between the two. Besides this, the improved method of cooking together with better ventilation must have diminished the other initial reason for distance, that is heat and smells. The general uplift in living standards during the course of the century which in the house usually manifested itself in an increase in the number of rooms provided per dwelling right across the social scale must have also encouraged the absorption of the kitchen into the often increasingly more complex and specialized plan³⁴. All these then would have operated to make the 'normal' compact plan more acceptable on the grounds of convenience.

In order to place the South African experience with the detached kitchen in a broader context and to see whether there are any common factors to be deduced, it is necessary to briefly

survey the occurrence of this element, firstly historically to obtain a diachronic perspective and secondly to trace its use in similar contemporary cultures to gain a synchronic view.

The domestic architecture of pre-eighteenth century Holland is the most obvious point at which to start investigations and it would seem that a separate summer kitchen was often part of a large farm complex during the second half of the Seventeenth Century³⁵. An example of this is the kitchen at the Farm Meerzicht (c.1677). What will be important for my conclusion is to note that this is part of a rebuilding of the complex to the newer, post-Renaissance, standards of a polite society moving onto the land as gentlemen farmers³⁶. In my opinion though, the example quoted above is too distant in time and was probably not common enough at the vernacular level to be a direct influence on the first examples at the Cape. Nevertheless, it is possible that this tradition was carried into Dutch colonial architecture in such places as Curacao³⁷ and Batavia and thus from there to the Cape.

Britain, the other major influence on the earlier (that is post 1795) architecture of the Cape had a strong medieval custom of using detached kitchens on relatively substantial houses³⁸, a tradition which persisted into the seventeenth century. This custom had however passed out of general use by the late eighteenth century so a direct connection between this and the much later form adopted by the settlers of British stock cannot really be supported. Nevertheless, like that of the possible Dutch influence hypothesised above, another link can be established here through the English colonial architecture of the eighteenth cen-

tury. The substantial settlements in the West Indies and India during this time are in areas where the detached kitchen is well known³⁹. Both have a hot climate while India has an established indigenous tradition of outside cooking⁴⁰. Familiarity with these two places by both the military and civil services must have ensured that knowledge of the separate kitchen as a response to warm climates was current in the colonial world⁴¹. This brief survey places the local custom firmly within an historic context.

Two other contemporary areas of European settlement are worthy of examination, the first being Australia where the use of a separate kitchen was common and widespread during the early years of white settlement, that is from 1790 on⁴². At least one example in New Zealand is also known⁴³. The reasons for this separation are succinctly laid out in a letter to the *Architectural Magazine* of 1834⁴⁴. The writer has the following to say: "You will observe that, in the plan of the cottage, the kitchen is detached: this is desirable, not only on account of the heat, but also to cut off all communication with the convict servants, and to avoid the smells, and the flies, which are very troublesome in summer." The heat and smells as reasons for distancing the cooking we have dealt with before but I will return to the remark about the convict servants in the conclusion.

As a general custom the detached kitchen seems to have begun to pass out of use by mid-century⁴⁵ although still found on houses in the 1860's (Fig. 16). No reasons have been put forward for this demise by Australian historians but these are very likely to have been the same influences as those that operated in South Africa.

On the eastern sea board of the United States a very fascinating study of the diffusion of the separate kitchen could be made. The custom seems to be unknown in the New England States but it does appear in Pennsylvania as a summer kitchen⁴⁶, that is, used only in the hot humid summers, and this becomes a more permanent element of domestic planning in the Southern States from Virginia down⁴⁷. It is known that the detached building form appeared as early as 1670 in Virginia⁴⁸ and from my initial researches it seems that it was still in use in quite humble houses in Georgia as late as the 1880's⁴⁹. In its placing relative to the main dwelling and its form, the 19th Century separate kit-

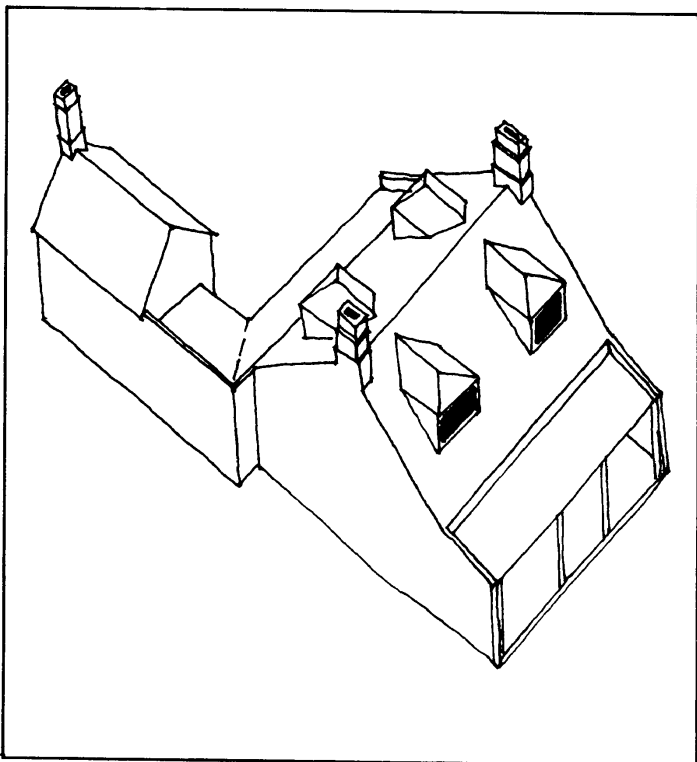

Fig. 16: Axonometric of E.O. Heywood's House, The Glebe, Sydney, 1863, E. Blacket, architect. Source: M. Herman, *The Blackets*.

chen in North America is also remarkably similar to the previous examples.

An observation by A.J. Downing made in 1850⁵⁰ (Fig. 17) seems to prove that it was then both wide spread and particular to the South. The passage is worth quoting at length: "A peculiar feature in all Southern country houses is the position of the kitchen — which does not form part of the dwelling, but stands detached at a distance of 20, 30 or more yards. This kitchen contains servants' bedrooms on its second floor — only such servants sleeping in the dwelling as are personal attendants on the family".

This quotation introduces an idea which I wish to put forward as part of an hypothesis. This is that there were three primary factors involved in the separating out of the kitchen from the main house. These were: the fire risk, then the discomforts associated with cooking in hot climates and lastly, social segregation, that is, the necessity for a clear spatial division of the domains of master and servant. This segregation was also sometimes racial as in the case of South Africa and the Southern States of America. The first two points, fire risk and discomfort are generally accepted as the causes for separation⁵¹ but the third, social segregation, has not been cited previously to the best of my knowledge.

This factor suggested itself while I was attempting to correlate or draw out some common threads in all the examples reviewed. Something which became evident was a certain climatic disparity between the Northern European, the American and Colonial examples. This would mean that its occurrence could not be supported as a functional response alone. This is not to suggest that all these factors need necessarily to be present in any particular case but that at least two will have to be. To illustrate this contention I will refer to some of the examples previously presented.

In both the English and Dutch traditions, fire risk was obviously the pre-eminent consideration in the use of a separate kitchen, but so was the reservation and enhancement of the social hierarchy, even at the risk of cold food. This point, the need to observe social distinction, was made about the rebuilding of Meerzicht, and the summer kitchen was part of this rebuilding. In South Africa, it is obvious that all three factors can be seen to have operated here. Burchell's observation about Veldt Cornet Snyman's kitchen as quoted above, indicate that even in a tiny farmstead the need for a separate place for the farmhands was necessary, while the use of a detached cooking place amongst the military and civil servants at the Cape would seem to confirm that the third factor strongly reinforced the first two here as well. In early Australian architecture, the contemporary account (also quoted above) gives all three reasons for separation very clearly. The passage from Downing, whilst not mentioning any specific reasons for the separate kitchen in the South, very strongly hints at the fear of the family at having any but trustworthy servants under the same roof. We may also assume that fire, heat and smells were the other self evident factors.

What this article begins to illustrate over and beyond its intentions to show how wide spread was the use of separate kitchen in the Colonial and American worlds of the 19th century is that there seem to be a number of common themes in the domestic architecture of the time which need to be explored. For this purpose a number of comparative studies of house forms would be invaluable⁵².

REFERENCES AND FOOTNOTES

1. F. Frescura: *Rural Shelter in Southern Africa* p. 114.
2. For example Burchell in his journey of c.1810.
3. J. Walton: *Early Voortrekker Houses in the Southern Free State* and B.T. Kearney: *Architecture in Natal* p.17.

Fig. 17: Fig. 139 (Small Southern Country House) showing detached kitchen to the right. From A.J. Downing, *The Architecture of Country Houses*.

4. Personal communication.
5. Any really comprehensive writing on this subject, as with many other aspects of our vernacular architecture, must await the completion of the necessary in-depth fieldwork. At the moment these are not being undertaken on a national scale.
6. C. Woodward: *The Early Cape Interior* unpublished M.A. Thesis, University of Pretoria 1982.
7. J. Walton: Klaarefontein, *Antiques in South Africa* no. 12, 1983 pp. 40-42.
8. Burchell: *Travels in Southern Africa* p. 171.
9. *Ibid* p.170.
10. Personal communication from Mr. N. Ferreira, Curator, C.P. Nel Museum, Oudtshoorn.
11. Potts in *Old Bungalows of Bangalore*, p.10. Describes the custom of detached kitchens.
12. J. Walton: *Early Voortrekker Houses in the Southern Free State*.
13. *Ibid* p.179.
14. Quoted in J. Murray: *Young Mrs. Murray Goes to Bloemfontein* p. 26.
- 14a. The average cottage was a single room deep and three wide — all under a hipped double pitched thatched roof.
15. K. Schoeman: *Vrystaatse Erfenis* III no. 19.
16. The effect of corrugated iron is dealt with in my article on the S.A. Cottage on p.58-65 of *Lantern*, July 1982.
17. J. Walton: *Homesteads and Villages of S.A.* p. 99.
18. From a study by D.W.B. Yuill, a post graduate student in the Department of Architecture.
19. From a survey by M. Hindson, a post graduate student in the Department of Architecture, who is carrying out a study of early Johannesburg houses.
20. Except for the two studies quoted above little research has been carried out into the architecture of the early mining settlements in S.A.
21. R.B. Lewcock: *Early 19th Century Architecture in S.A.* p.135.
22. *Ibid* p.144.
23. I am grateful to Mr. D. Nash, Assistant Curator, 1820 Settler's Museum, Grahamstown, for this information.
24. From Mrs. Nash.
25. Information from Mr. R.M. Nicholson, Somerset West, owner of the sketch.
26. See sketch No. M1/797 (Cape Archives)
27. For example Bloemfontein was originally a British Military Settlement. No comprehensive study of British Military establishments in S.A. exists at present.
28. Drawings for some of these survive at the School of Architecture, University of Port Elizabeth.
29. B.T. Kearney: *Architecture in Natal* p.17.
30. *Ibid* III no. 356.
31. *Ibid* III no. 345.
32. See C and M Quennel: *A History of Everyday Things in England* p.176 et 569.
33. D. Radford: *Lantern* July 1982 p.63.
34. D. Radford: *The Architecture of the Western Cape 1838-1901*, unpublished PhD Thesis, University of the Witwatersrand, 1980 p.286 et seq.
35. W. Kuyper: *Dutch Classicist Architecture* p.127.
36. *Ibid* p.126.
37. The evidence relating to the widespread use of a detached kitchen in the architecture of the Dutch West Indies during the 18th century is inconclusive. The most comprehensive work covering this field is M.D. Ozinga's *De Monumenten van Curacao in Woord en Beeld*. It seems from the examples given in this work that there were plenty of separate kitchens but almost all were of the 19th century. Only one or two seem to date from earlier than this. Thus no general conclusions can be drawn.
38. E. Mercer: *English Vernacular Houses* p.59.
39. D. Buissert: *Historic Architecture of the Caribbean* p.9 and p.11.
40. C. Potts: See 11 above.
41. The whole question of the early British colonial architectures in these areas awaits some definitive studies.
42. M. Herman: *The Early Australian Architects and Their Work* p.171.
43. *Ibid* p.172.
44. See *The Architectural Magazine* vol II, p.376 et seq.
45. M. Herman: *The Blackets* p.95.
46. E. Kaufmann: *The American Farmhouse* p.191 et seq.
47. J. Stilgoe: *Common Landscape of America* p.160.
48. C. Walker: *American shelter* p.48.
49. A.W. Bealer and Jo Ellis: *The Log Cabin* p.115.
50. A.J. Downing: *The Architecture of Country Houses* p.313.
51. P. Smith: *Houses of the Welsh Countryside* London 1975 p.231.
52. G.I. Meirion-Jones in *The Vernacular Architecture of Brittany*. Edinburgh 1982. Makes a series of useful comments in which British and Breton Vernacular Architecture are compared, but this is not the purpose of the study.

Daar is al baie geskryf oor Totius — oor sy lewe en werke, ja, veral oor sy digkuns en sy aandeel in die vertaling van die Bybel in Afrikaans. Vir Jacob Daniel du Toit (1877-1953) is reeds verskeie monumente opgerig — in Potchefstroom is daar onder andere die *Totiusgedenktuin*, 'n standbeeld met simboliese suile, en die *Totiushuismuseum*.¹ Daarby is daar twee stalle van hierdie volksman, geleerde en digter se “Versamelde Werk” beskikbaar — die eerste dateer uit die sestigerjare, die tweede (omvangryker as die eerste!) uit 1977. Monumente ter ere van 'n man wat “reeds by sy afsterwe op 1 Julie 1953 self tot simbool geword het: die simbool van die beste en mees verhevene in die mens en in die Afrikaanse volk”.²

Van die mens Totius, van “deze kleine grote man”³ wat 'n nederige bestaan verkies het en sy lewe lank intens bewus gebly het van die mens se nietigheid en afhanklikheid van God, gee die bestaande “monumente” alleen maar op indirekte wyse blyke. Ons lees daarvan, ons word daarvan vertel, ons kom dit by die lees van sy gedigte agter, maar beleef dit nie eintlik nie. 'n Konkrete herinnering aan en sinnebeeld van die leefwyse waarvan Totius voorkeur verleen het, van sy lewensuitkyk en van sy (latere) lewensverloop bestaan wel: sy plasie *Krugerskraal* suid van Potchefstroom, in die rigting van Venterskroon.

'n Gedeelte van hierdie plaas — vier hektaar grond met die huis en buitegeboue daarop — is onlangs deur bemiddeling van die *Potchefstroomse Tak* deur die *Stigting Simon van der Stel* gekoop om dit van verval te red. Van watter waarde is hierdie lappie grond en die vervalde geboue daarop, hierdie plaaswerf en geboutjies van oënskynlik weinig argitektoniese meriete? In hierdie artikel word *Krugerskraal* veral vanuit die literatuur “verken”, 'n beeld geskets van die plaas (en bepaald die opstal) soos Totius dit self gesien het en dit deur besoekers ervaar (en opgeteken!) is. Hoewel die literatuur oor Totius uitgebreid is, is min oor *Krugerskraal* bekend en die behoefte aan indringende (kultuur- en literatuurhistoriese) ondersoek wesenlik. Kunshistorici fokus op verbande tussen die konkrete (die “gegewe”, die visueel-waarneembare) en die kontekste (sowel fisies as abstrak), en dit is vanuit hierdie hoek dat *Krugerskraal* hier beklyk word.

'n “Vanselfsprekende” monument

In teenstelling met die bestaande monumente ter ere van Totius, is die huis en bybehorende buitegeboue te *Krugerskraal* as't ware 'n “vanselfsprekende” monument aan die mens Totius. Nie alleenlik omdat Totius sedert 1920 korter of langer periodes hier gewoon en gewerk het nie: in die studeerkamer van die huis is die grootste gedeelte van die Bybelvertaling gedoen, en in een van die buitegeboue (spesifiek vir Totius vir die taak ingerig) het die meeste Psalmberymings gestalte gekry. Of omdat Totius hier, volgens C.J.M. Nienaber, op sy gelukkigste was nie.⁴ Of omdat sy belangrikste skeppende werk, wat onder andere uitgeloop het op die bundels “Passieblomme” (1934), “Uit Donker Afrika” (1936) en “Skemering” (1948), hier verrig is nie. Of omdat Totius hier, in die jaar waarin hy die plasie en ongepleisterde staandakhuis gekoop het, sy diepste smart beleef het toe sy dertienjarige dogter, Wilhelmina, op Oujaarsaand 1920 deur weerlig getref is en gesterf het nie. Of omdat hy op 21 Februarie 1947 hier, op sy sewentigste verjaardag, op treffende wyse gehuldig is nie. Om al hierdie redes, maar ook omdat juis *Krugerskraal*, die soort lewe wat hy (met die grootse taak wat hom opgedra is, die twee doktorsgrade en sewe eredoktorsgrade wat aan hom toegeken is, die agting wat hy in kerklike en akademiese kringe gehad het) hier kon voer — en waarvan ons iets merk in sy dig- en ander werk — een gedagte suiwer oordra: *eenvoud*. Die doodgewone, die alledaagse, die pretensielose — tans miskien versterk deur die vervalde toestand van die geboue, maar bevestig deur historiese foto's en fragmentariese opmerkings deur die digter self en besoekers aan *Krugerskraal*.

Die *Totiushuismuseum* (in die ou *Professorswoning* van die eerste *Teologiese Skoolkompleks* in Molenstraat, Potchefstroom) bied ons ook wel 'n beeld van die mens Totius, maar die konteks bly oorwegend dié van sy professionele hoedanigheid en sy rol in die gemeenskap. Die *Totiusstandbeeld* roep die voorkoms en 'n tipiese houding van dié mens in herinnering, maar die “bykomstighede” in die monument — wat daarvan 'n *tableau vivant* maak en die inherent universele betekenis verskraal, ja, Totius (as mens en as simbool) verteken — het die teenoorgestelde uitwerking as dié wat kennelik bedoel is. Die “gerigtheid” van die genoemde monumente, en die “abstraktheid” van ander bekende monumente aan Totius, maak die plaaswerf en geboutjies te *Krugerskraal* myns insiens 'n “vanselfsprekende” monument.⁵

Krugerskraal deur vreemde oë

Die volledigste beskrywings van hierdie plaas tref ons aan in prof. N.A. Donkersloot (die digter Anthonie Donker) se reisverhaal, “De bliksem speelt om de doringboom” (1949), en die biografie “Die mens Totius” (1962) deur C.J.M. Nienaber. Laasgenoemde leun sterk op die Nederlander, wat Totius in 1948 besoek het, se beskrywing wat werd is om betreklik uitvoering aan te haal:

“Totius woont op Krugerskraal, vijftien mijl buiten Potchefstroom, in de Transvaalse hoogvlakte. Krugerskraal — omdat Oom Paul op den Trek als jong ‘seuntjie’ zes maanden met zijn ouders daar heeft doorgebracht. Het is een ‘plaas’ van omtrent achthonderd morgen. Wij (Prof. en Mev Donkersloot) bereiken

Totius se “onh Krugerskraal

het afgelegen huisje door de velden, waar hek na hek moet worden opengemaakt, langs de rafelige mielies-akkers en zonnabloemvelden, een enkel nog in bloei, de overige reeds als een kerkhof van zon.”

“Het lage huisje, witgepleisterd, vangt de zon en brede schaduwen van de wingerdgalerij ervoor. (...) Een stokroos dicht bij den muur. En een knoestige witstinkhoutboom bij de deur. . . Aan den zijkant praat de rode ster van een pointsettia. (...) In dit huisje heeft Totius, met den steun van Fourie en Kestell, aan zijn Bijbelvertaling gewerkt. (...) Achter het huis wijst hij (Totius) ons het nog somberder, hem aangeboden werkhuisje, waar hij zijn psalmberijming tot stand heeft gebracht.”

“Hij voert ons tussen de soetdorings door, en de lemoendorings, het skaapgras, het hak- en steekgras, de blinkblaar of wag-een-bietjie. . . Lage bergen omringen de velden. En ver, ver weg reikt het uitzicht. Hier heeft Roland Holst in het golvende vergezicht de zee herkend. Men kijkt er vijftig mijlen ver. Waar de lucht, in de verte, vuil wordt, daar rookt Johannesburg.”

“In den avondval betreden wij het huis weder, die vredige plek. (...) Het laatste wat wij van hem zien, is hoe hij bedrijvig, nederig. . . het hek voor ons opent en sluit. Dan rijden wij de duister wordende vlakte in. (...) Ginds in de diepe duistere eenzaamheid leeft de oude dichter met zijn vrouw, twee mensenkinderen als alleen op aarde, maar met hart en geest midden in het land van hun liefde en hun leed.”⁶

In sy herinnering aan 'n besoek aan Totius merk A. Roland

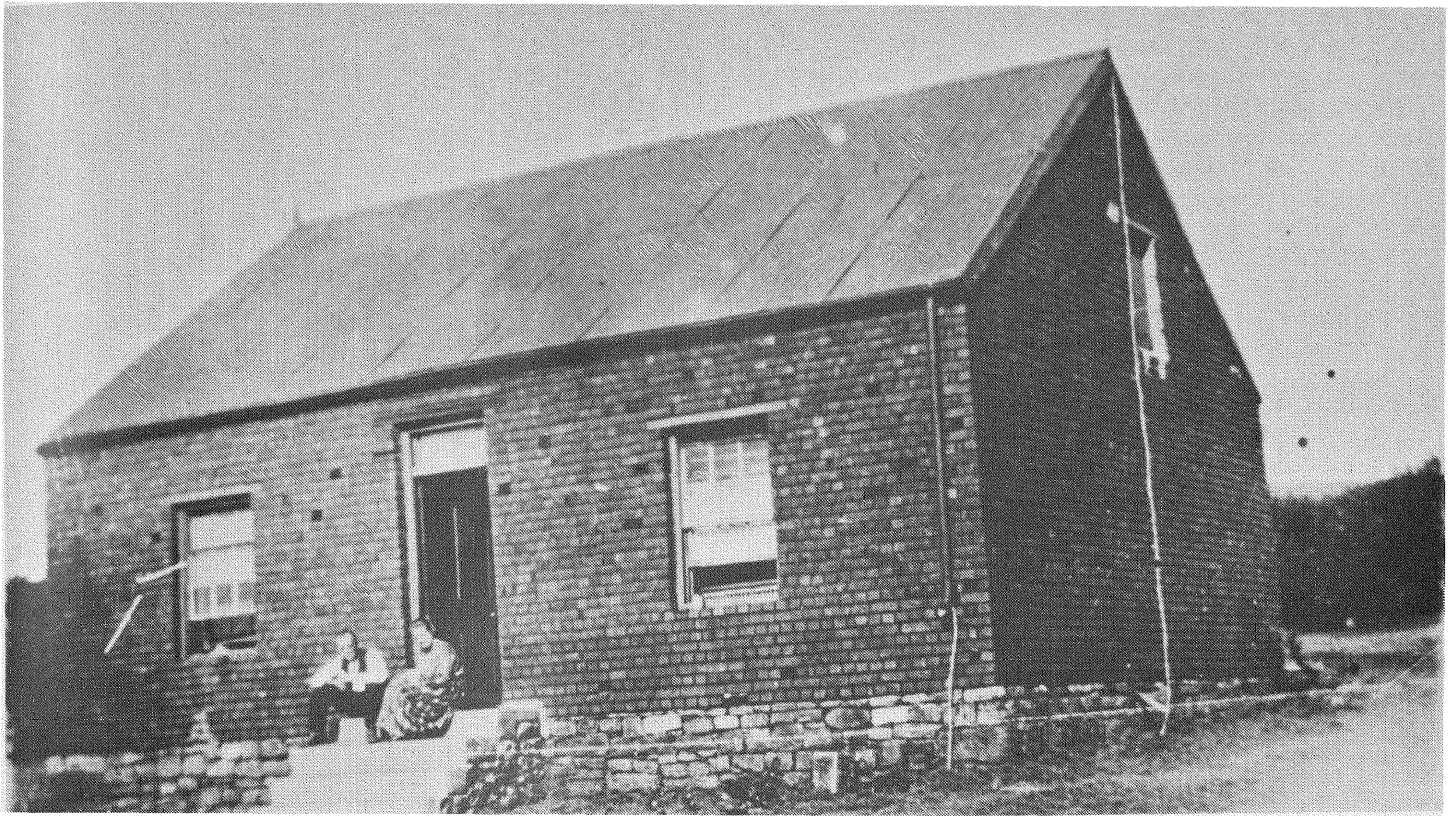

Fig. 1. Die woonhuis te Krugerskraal soos dit daar uitgesien het in die vroeg-twintigerjare.
— Foto: Potchefstroomse Museum

“Onheilswoning” te

Arie Kuijers

Dept. Kunstgeskiedenis, PU vir CHO

Holst, na wie Donker verwys, op dat hy getref is deur die “tege-
lijk voorname en ontroerende vriendelikhed, waarmee hij mij
ontving in zijn afgelegen eenvoudige woning” en vertel ook van
“het kleine gebouwtje (nauwelijks meer dan een hut) . . . dat den
dichter geschonken was door de Curatoren van de Theolo-
gische School.”⁷

Nienaber maak in sy lewensskets etlike kere melding van Krugerskraal wat Totius later “eintlik alleen nog ter wille van sy lesings op Potchefstroom verlaat” het en waarvan hy na sy afrede maar selde weggegaan het. Ten opsigte van die plaas self, is veral die volgende opmerking van belang:

“Besoekeers aan die plaas word altyd getref deur die murasies van hutte en die ashope, wat daarop dui dat dit lank deur inboorlinge bewoon moes gewees het. Vir Totius was dit die oorblyfsels van ’n verstoorde idilliese samelewing. (...) Aan besoekeers het hy ook graag allerlei inboorlingvoorwerpe getoon wat hy in die omgewing van sy huis opgetel het. Die historiese agtergrond van sy plaas het hy later verwerk in gedigte van die bundel *Uit donker Afrika*.”⁸

Hierdie skrywer stel dat, benewens Anthonie Donker, ook ander besoekeers die verband tussen Totius se onmiddellike omgewing en sy gedigte raakgesien het. Prof. G. Dekker word aangehaal: “Wie Krugerskraal ken, dink altyd eerste aan die rykdom en verskeidenheid doringbome . . .” en hy vervolg: “Wie dink by hierdie beskrywing nie onmiddellik aan die aanvangsreëls van “Die Godsbesluit” nie:

Voor die onheilswoning en
tussen die skaars-beblaarde
soetdorings staan, in droë aarde
maar lowergroen en blink van blad,
die wag-n-bietjie langs die pad.

Ook die diere van Krugerskraal, die os en die skaap, die tortel en die tarentaal, vind ’n mens op sinvolle wyse in sy poësie verewig.”⁹

Hierdie opmerking — en die gesiteerde strofe met die gelade tipering “onheilswoning” — verskuif die klem van beskrywings deur besoekeers (waarvan hier maar net die bekendstes genoem is) na Totius se eie verwysings na en beskrywings van Krugerskraal.

Die digter oor sy omgewing

Totius het eintlik alleen maar in sy gedigte iets van sy plaas, die lewe en die smart wat hy daar beleef het, onder woorde gebring.¹⁰ Voorop staan die gebeure op Oujaarsaand van 1920, met die daaraan voorafgaande oorlye van sy jongste kind, Francois, aan harsingvliesontsteking nie eers twee maande tevore nie. (Laasgenoemde het in die Professorswoning te Potchefstroom plaasgevind, nie te Krugerskraal nie). Die dood van Wilhelmina was dus ’n dubbele slag, en daarom des te betekenisvoller dat hy juis die begrip “onheilswoning” in “Die Godsbesluit” gebruik. Hierdie gedig is een van die klassieke gedigte in Afrikaans. Ook ’n gedig waarin die tema en die beeldende motiewe enersyds, en die historiese gebeure en plek andersyds ten nouste by mekaar sowel as by die (religieuse) oortuigings waardeur die digter self ten diepste gedryf word, aansluit. Die onheilswoning te Krugerskraal dien in hierdie opsig as ’n fisiese skakel tussen Totius se woordkuns (en bepaald die bundel “Passieblomme”¹¹) en ’n episode uit die lewe van die digter — belangrik ook omdat hierdie belewenis ’n merkbare invloed gehad het op sy nie-digterlike werk. Soos ander besittings van die digter “literatuurhistoriese dokumente” is (en byvoorbeeld in die Letterkundemuseum byeengebring word), is Krugerskraal dit ook — en miskien op ’n veel direkter en sprekender wyse.

Fig. 2. Die woonhuis met aanbouing.
— Foto: Potchefstroomse Museum

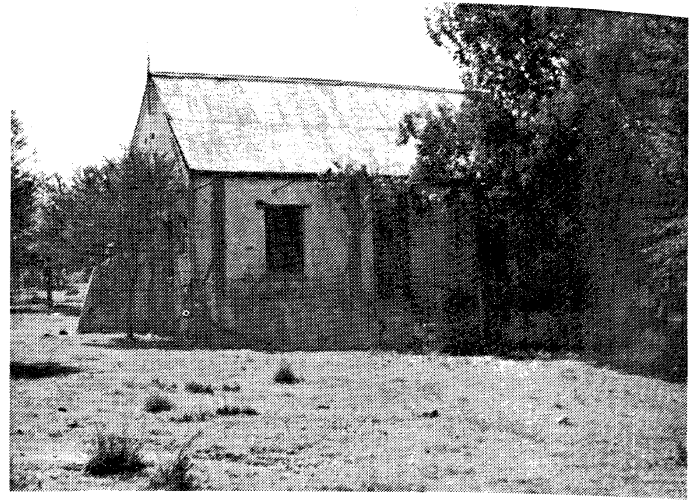
Krugerskraal word aanvanklik nie by name in Totius se digwerk genoem nie. Dit tref ons eers in die bundel "Uit donker Afrika" (1936) aan: benewens twee verwysings, is daar ook 'n gedig getitel "Krugerskraal". Laasgenoemde het die fauna tot tema, en die atmosfeer:

"En eind'lik word dit plegtig-stil rondom
soos in 'n kerk wanneer die orrel swyg."

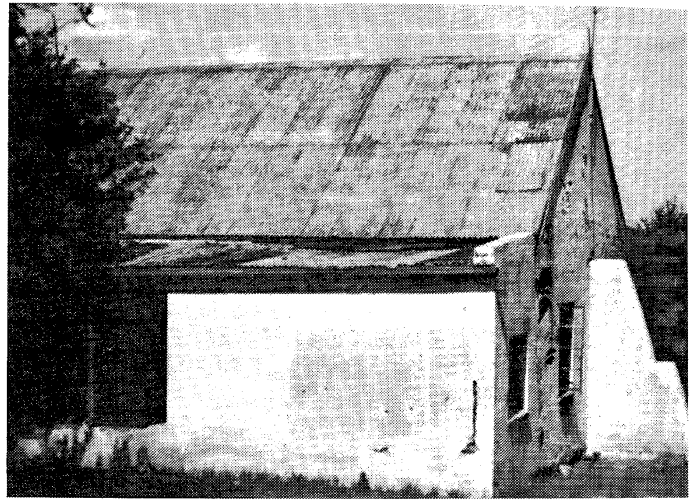
Wel is daar in die gedigte van Totius herhaaldelik verwysings na en beelde geneem uit die plaaslewe, die natuur. Dit het hy op Krugerskraal self beleef, en nie agter 'n lessenaar in 'n dorps-huis "gefabriseer" nie. Die eenvoud in sy digwerk kom vir hom asof vanself; by hom is daar geen bewustelik gekompliseerde beeldspraak, of "aangeleerde" en/of kunsmatige beelde (byvoorbeeld na nie-Westerse mites en mitologieë) en stylgrepe nie. Simboliek is daar wel, ja, selfs gedwonge en/of geykte simbole. Aan 'n beredeneerde literatuurkritiek wil ek my hier nie waag nie. Dat Totius se verblyf te Krugerskraal egter 'n duidelike stempel op sy digwerk sedert 1920 afgedruk het, val nie te betwyfel nie. Selfbeleving alleen lei tot 'n woordkeuse soos "Die kruiwawiel se skreeugeluid kerm hy droefgeestig uit" wanneer dit oor 'n tarentaal gaan!¹²

Krugerskraal vandag . . . en more

Die Du Toits het Krugerskraal teen 1950, met die verswakking van Totius se gesondheid, verlaat. Die huis en buitegeboue het

Fig. 3. Die huis se huidige (1984) toestand.
— Foto: Stigting Simon van der Stel

sedertdien almatig agteruit gegaan, veral toe die nuwe eienaar 'n woonhuis elders op die eiendom opgerig het. Wat staan tans? En wat word met hierdie stukkies van Krugerskraal beoog?

Die reeks afbeeldings (Fig. 1, 2 en 3) vertel die verhaal van die "onheilswoning" — van 'n ongepleisterde staandakhuis, 'n gepleisterde huis met 'n prominente aanbouing later, en uitein-

Fig. 4. Krugerskraal-panorama: Woonhuis en buitegeboue. — Foto: Potchefstroomse Museum

delik dieselfde huis met 'n preeel oor die stoep. Die "panorama" (Fig. 4) toon die verhouding tussen die huis en die buitegeboue. Laasgenoemde, 'n langwerpige grasdakstruktuur van plat klip en 'n rondawel, eweneens met 'n grasdak. Nie ver van die woonhuis af nie, is 'n klipkraal; dit is egter nie by die koop ingesluit nie aangesien die kraal steeds gebruik word. Al hierdie geboue is in 'n verwaarloosde toestand en die bedoeling is dat dit gerestoureer sal word. Tot datum is daar nog nie duidelikheid oor die bestemming van Krugerskraal se opstal nie, maar dat die aksent op die persoon Totius sal val, lyk die mees voor die hand liggende.

Intussen het "Krugerskraal" op spontane wyse simbool geword van 'n groeiende belangstelling van die Potchefstroomse gemeenskap in bewaring. Die eerste fase van fond-sinsameling het die helfte van die totale aantal laer- en hoërskoolleerlinge op die dorp letterlik op hul voete gehad. Die projek het sy loop geneem . . . Maar dit is 'n verhaal op sy eie! Vir die toekoms van Krugerskraal — vir die restaurasiewerk en die instandhouding — is verdere daadwerklike optrede onontbeerlik. En miskien sal ook Krugerskraal teen 1988, wanneer Potchefstroom sy 150-jarige bestaan herdenk, weer besoekers kan ontvang wat hul indrukke so entoesiasies soos Anthonie Donker aan andere meedeel.

Aantekeninge

1. "Fisiese" monumente ter ere van Totius in Potchefstroom:

- 'n *Gedenksteen* (onthul op 2 Febr 1952) by die ingang van die huidige (3e) Teologiese Skoolgebou van die Gereformeerde Kerk.
  - Die *Totius-gedenksaal* (hoeksteen 12.03.1954) noord van die ou hoofgebou op die kampus van die PU vir CHO.
  - Die *Totiusgedenktuin* (in 1974 uitgelê) tussen Van der Hoffweg en Hoffmannaanstaart aan die oewers van Wasgoedspruit.
  - Die *Totius-gedenkteken* in die bogenoemde tuin: 'n standbeeld, gedenk-suile, plaketa (met die woorde: "Die wêreld is ons woning nie") en "ywer na die ontwerp van die beeldhouer Jo Roos" (op 21.02.1975 onthul).
  - Die *Totiusmuseum* in die in 1976 gerestoureerde Professorswoning by die eerste Teologiese Skoolkompleks (tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar op 3 Okt 1980).
2. NIENABER, C.J.M. 1962. Die mens Totius. Kaapstad: Human & Rousseau. p. 100.
  3. HOLST, A.R. 1947. Na een besoek aan Totius. *Die Huisgenoot*, 31(1300):19, Febr 21.
  4. NIENABER, a.w., p.12.
  5. Onbehoorlike en onverantwoorde restaurasie en/of die onsimpatieke toevoeging van nuwe geboue/strukture om hierdie gedeelte van die plaas 'n lewensvatbare nuwe funksie te bied, kan natuurlik tot die opheffing van hierdie "vanselfsprekendheid" van Krugerskraal as sinnebeeld of monument lei.
  6. DONKERSLOOT, N.A. (Anthonie Donker). 1949. De bliksem speelt om de doringboom. Den Haag: Daamen. p.116-121.
  7. HOLST, a.w., p.19.
  8. NIENABER, a.w., p.69.
  9. NIENABER, a.w., p.69.
  10. Totius verwys wel na die huis (en die inrigting daarvan) wanneer hy in die voorwoord van "Passieblomme" die onheilsgebeure wat tot die ontstaan van die verse in die bundel gelei het, verhaal. Dieselfde gegewens het ook in 'n berigjie, "Aan ons vrinde", kort na Wilhelmina se dood verskyn (Sien ook: TOTIUS. 1977. Versamelde werke, 8:473).
  11. Hierdie bundel word deur Dekker, G. (Afrikaanse literatuurgeskiedenis. Kaapstad: Nasou. p.82), die hoogtepunt in Totius se kuns beskou wat suiwerheid en innigheid van ontroering betref. Vir hierdie bundel het die eerste ontvanger van die Hertzogprys (1914) hierdie prys weer in 1934 ontvang.
  12. Uit die gedig "Die tarentaal" in die laaste digbundel van Totius, "Skemering" (1944).

VOC-versameling

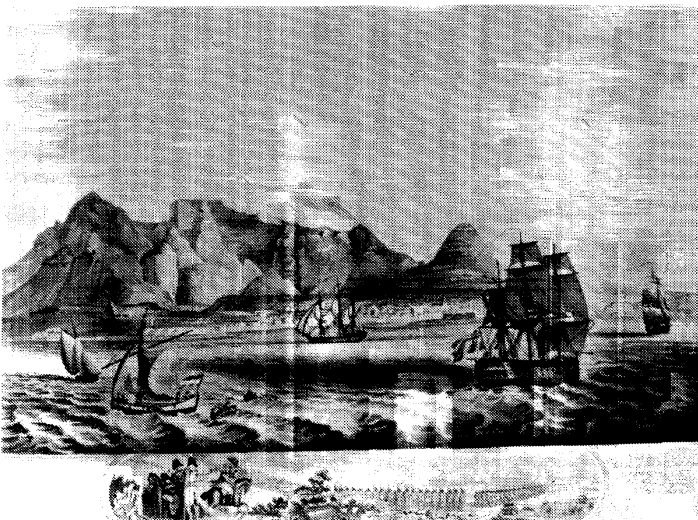
'n Unieke versameling byeengebring deur Mercedes-Benz Suid-Afrika

Die Stigting Simon van der Stel is vroeër vanjaar uitgenooi na die opening van 'n tentoonstelling waartydens nuwe aanwinste tot die VOC-versameling uitgestal is.

Die VOC-versameling, wat in die Nasionale Kultuurhistoriese Museum in Kaapstad gehuisves word, bestaan uit artikels uit die VOC-tydperk in Suid-Afrika en is van die kosbaarste kultuurerfenisse in die land.

Onder die nuwe aanwinste trek 'n teekom uit die agtiende eeu met Tafelbaai as versiering veral die aandag. 'n Pragtige geelkopersnuifdoos uit 1755 met die onmiskenbare VOC-monogram daarop, 'n dolk uit Batavia en 'n bundel doeane- en verskepingsverordeninge uit 1755 is van die ander nuwe aanwinste wat op die uitstalling te sien was.

Mercedes-Benz toon met hierdie versameling, soos met sy finansiële steun aan die Stigting, dat hy diep in die Suid-Afrikaanse bodem gewortel is.

Akwatint van die Kaap die Goeie Hoop uit die vroeë 19e eeu.

Teekom, familie Rose, Quiaulong, uit die 18e eeu.

'n Gemeenskap neem deel

Arie Kuijers

“Strong, continuous, well-organized local action is the key to successful preservation efforts . . . It is essential that local preservation groups develop their own programs and encourage community-wide support for them.”

— National Trust for Historic Preservation.

Wanneer meer as 3 000 mense vroegoggend saamtrek en twintig kilometer ver stap om geld vir die bewaring van 'n historiese gebou in te samel, is daar sprake van gemeenskapsdeelname in die letterlikste sin van die woord. En sou mens daarby skenkings van allerlei aard kan voeg om 'n massa-ete aan die stappers — en hul ondersteuners! — voor te sit, en jy hou 'n vyfsyferbedrag oor na afloop van die aksie, kry die woord *gemeenskapsdeelname* onmiddellik nuwe betekenis.

Miskien klink dit te goed om waar te wees. Tog het dit gebeur: op Saterdag 10 September 1983 met die *Lenteloop* wat deur die Potchefstroomse Tak van die Stigting gereël is. Hierdie Tak, wat in Oktober 1982 tot stand gekom het, het verneem dat Totius se huis te Krugerskraal, waar hierdie digter en Bybelvertaler sedert 1920 korter of langer periodes gewoon en gewerk het, in 'n erg vervalle toestand is en staan gesloop te word. Onder die besielende leiding van Mnr. Ben van der Walt (voorsitter) is die gevoel van enkele Pot-

Fig. 2. 'n Paar deelnemers aan die Lenteloop.

Van links na regs: Dries Swanepoel, Ernest Theron en mnr. en mev. Gerrit en Corrie Wessels. Lg. twee se kinders staan voor.

— Foto: Potchefstroom Herald

Fig. 1. Lenteloop, 10 September 1983: net voor die wegspring . . .

— Foto: Potchefstroom Herald

chefstromers oor Krugerskraal “getoets” — met die gevolg dat bykans R6 000-00 beloop is sou die Stigting 'n bewaringsaksie loods. En in Januarie 1983 is die Lenteloop-gedagte gebore.

Nege maande van beplanning, onderhandelinge met skoolhoofde en borge, korrespondensie, vergaderings, koerantberigte het gevolg. Die leerlinge van bykans alle laer- en hoërskole op die dorp het in groot getalle hul eie borge begin werf en hul vir die groot dag voorberei. Die plaaslike pers, wat as reklameborg opgetree het, het gesorg dat die hele Potchefstroom van die Stigting se projek bewus gemaak is. Ook het die Herald 'n brosjure met inligting oor en foto's van historiese geboue in en om Potchefstroom gedruk en onder die deelnemers versprei.

Die roete is noukeurig beplan om sowel veilig as simbolies te wees: by die meeste historiese geboue in die dorp verby tot by Oudedorp, waar Potchefstroom aanvanklik in 1838 aangelê is. Op al die ratte wat op die oggend van 10 September (en gedurende die weke en dae voor en na daardie gedenkwaardige dag!) aan die gang gesit is om die reuse masjien te laat loop soos beplan is, kan hier nie ingegaan word nie. Maar wat 'n gesig was dit nie om die see van gesigte vroegoggend van die M.L. Fick-skool te sien wegspring nie.

Terwyl die drawwers, draftstappers en stappers deur die dorp beweeg het, somtiges kennelik in onderlinge kompetisies gewikkel, andere besig om die kilometers al singend en geselsend af te lê, is 'n klein weermag reeds by Oudedorp saamgetrek. Die finale kontrolepunt is ingerig, die kostafels reggepak, die braaivleisvure aangesteek. En skuins voor tien daag die voorlopers op. En die ondersteuners: pa's, ma's, oupas en oumas, nuuskieriges — 'n stroom mense wat teen elfuur, halftwaalf seker tot 'n vierduisend aangegroei het. 'n "Volksfees" het begin. Statisties het die ete daar as volg uitgesien: 500 kg wors, 1 bees, 50 kassies piesangs, 100 sakkies lemoene, 400 liter verkoelde melk, 'n duisend liter gaskoeldrank (van die glimlagsoort), 125 dosyn rosyntjebolle... om maar net die skenkings te noem. En teen halftwee was die leegtetjie by die bloekompos en die klipkraal by Oudedorp weer stil.

Die oogmerk met die Lenteloop — die insameling van fondse vir die aankoop van die woonhuis en buitegeboue te Krugerskraal — het uitgeloop op 'n grootskaalse bekendstelling van die Stigting, van Potchefstroom se historiese geboue en op deelname deur die gemeenskap. Die Lenteloop self het 'n R17 000,00 opgelewer, terwyl ander donasies die eindbedrag vir hierdie eerste fase van fondsinzameling

Fig. 3. Wenner van die opstelwedstryd. Van links na regs: Deidre Pretorius, Mnr. Ben van der Walt, Philna de Wet en Mnr. Charlie Britz, skoolhoof van Hoër Volk-skool, Potchefstroom.
— Foto: Potchefstroom Herald

op amper R23 000,00 te staan gebring het.

Gelyktydig met die voorbereidings vir die Lenteloop, is 'n opstelwedstryd vir skoolleerlinge uitgeskryf. Elke skool is versoek om die vyf beste opstelle, wat oor die noodsaak van bewaring en/of 'n historiese gebou in Potchefstroom moes handel, vir beoordeling voor te lê.

Tydens 'n funksie op 8 Maart 1984 is die koopkontrak deur die vorige eienaar, Mnr. P.E.S. Linde, en die nasionale voorsitter van die Stigting, prof. H.W. Snyman, en die direkteur, mnr. Deon Jooste, onderte-

ken. Ook is die wenner van die opstelwedstryd — Deidre Pretorius en Philna de Wet — aangekondig. Verder is 'n borsbeeld van die Voortrekkerleier Hendrik Potgieter deur ds. Johannes Dreyer aan die Stigting se Potchefstroom Tak oorhandig. Hiermee is die eerste skof in 'n bewaringsprojek deur hierdie Tak afgesluit. Die geesdrif wat op 10 September 1983 geheers het, en die wye belangstelling wat gewek is, is 'n waardevolle fondament waarop die Tak kan voortbou. En die groot argitek agter die fondswerwingsveldtog: die energieke Oom Ben.

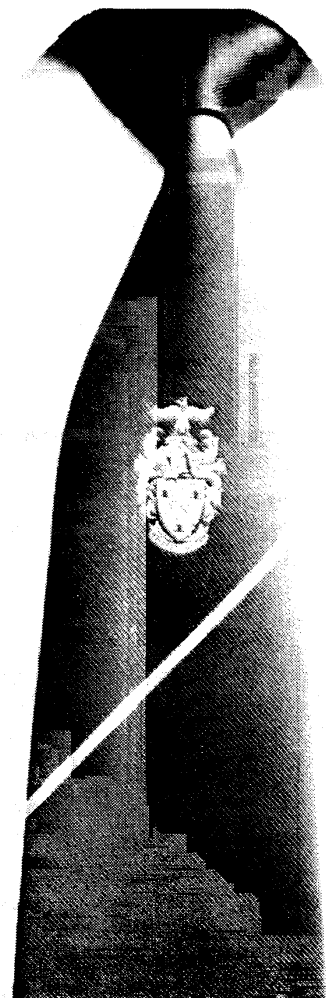

Foundation's ties available

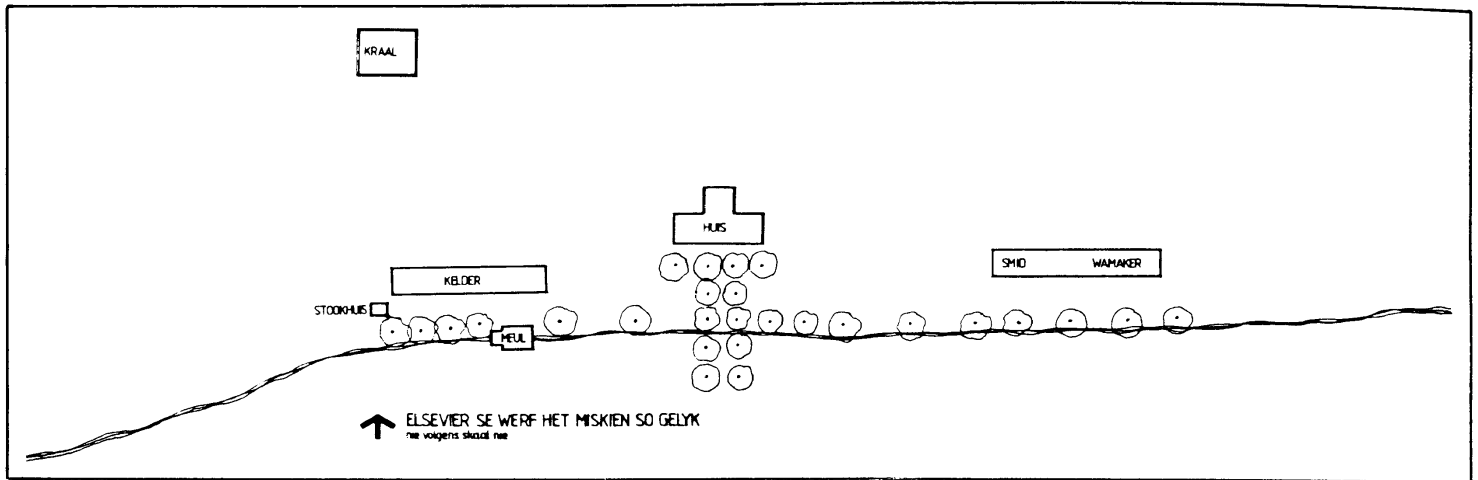
We are very proud that the Foundation now has its own official tie which can be worn at any time, but especially at functions of the Foundation. These high-quality ties by Cravatteur are available in maroon or in blue at a cost of R12 plus R1 to cover postage. Members are invited to order these ties by post or to buy them from the Head Office.

Are you proud to be a member of the Foundation? Then buy a tie for yourself, your husband or your friend(s).

Die Werf by Elsenburg

Gwen Fagan

Elsevier se werf het miskien so gelyk.

Elsevier se werf 1698-1718

Samuel Elsevier, die eerste eienaar van Elsenburg moes baie trots op en gehag aan sy plaas gewees het want toe die *Cattendyk* die tyding uit Holland bring dat Goewerneur W.A. v.d. Stel tesame met sy sekunde Elsevier, die predikant Petrus Kalden, en Stellenbosch se landdrost Starrenburg van hulle poste onthef is en na Nederland moes terugkeer, het Elsevier toestemming gevra om te bly woon op sy plaas. Die versoek is egter nie toegestaan nie en hy moes op 23 April 1708 terugseil na Europa, terwyl sy seun Johannes met die boerdery voortgegaan het op sy vader se twee plase Mariendal, 'n uitgif van 110 morg deur Simon v.d. Stel op 23.9.1698 toegestaan, en die aangrensende 70 morg, Elsenburg, wat op 2.3.1708 deur W.A. v.d. Stel aan Samuel toegeken is.

O.F. Mentzel wat vanaf 1732 vir agt jaar in die Kaap as V.O.C. soldaat diens gedoen het, beskryf Elsenburg as een van die mooiste plase in die distrik en dit is te verstane dat die tweede hoogste amptenaar aan die Kaap 'n spogplaas sou aanlê soortgelyk aan dié van die Goewerneur. Die herehuis op W.A. van der Stel se plaas Vergelegen was doelbewus op die sentrale as van sy beplande werf gebou met die buitegeboue en landerye simmetries daarom geplaas. Indien Elsevier op dieselfde wyse gebou het, is dit moontlik dat die teenswoordige herehuis en lang buitegeboue alkante parallel aan die sloot na Elsevier se dae kan dateer, tesame met die meultjie wat volgens Wentzel toe reeds by die waterstroom geleë was.

'n Inventaris van Elsevier se besittings geneem na sy seun Johannes se dood in 1709 dui op 'n redelike groot huis wat nie beskryf word nie, maar wat volgens die lys van meubels taamlik swierig moes gewees het. Waarskynlik is die boerdery hierna verhuur of deur 'n voorman voortgesit want volgens Francois Valentyn se beskrywing van die Kaap het Elsevier se agent jaarliks 3000 gld inkomste van Elsenburg aan hom na Holland gestuur.

Die Geboue van Jan Jurgen Roos 1719-1722

In 1718 word die twee plase oorgedra aan Ary Krusman wat 'n jaar later aan Jan Jurgen Roos verkoop. In 'n inventaris gemaak na Roos se dood nog 'n jaar later in Junie 1722, word die plaas in meer detail beskryf en kry 'n mens vir die eerste keer 'n insig in geboue wat waarskynlik nog deur Elsevier 24 jaar vroeër opgerig is.

Die huis was waarskynlik T-vormig met die kombuis in die agtervleuel. Die voorhuis moes redelik groot gewees het, want daarin het onder andere gestaan 'n ovaal tafel met 15 stoele, 'n katel met sy behangsels en beddegoed asook 'n tweede katel, rakke met teegoed en porselein, 'n koskas, 'n watervaatjie en verskeie kiste met klere, linne en silwerware — dus 'n slaapkamer in die woonkamer!

In die regterkantige kamer was ook 'n katel met style en behangsels, 'n agtkantige stinkhouttafel, 'n geskilderde vierkantige tafel, 'n Japannese lessenaar en hierby twee saels, perdetuie, stiebeuels, stange en 'n kis met timmermansgereedskap. Waarskynlik was dit die jonkmanskamer.

Die linkerkamer was, soos die ander vertrekke, ook 'n slaap-woonkamer, want afgesien van twee katels, een met style en behangsels, was daar teerakkies met porselein, teegoed, borde, 'n koffiemeul en trekpot. Die kamer moes taamlik ruim gewees het want hier het ook nog 15 stoele en 'n kapstok gestaan.

In die kombuis was die gebruiklike yster potte, panne, roosters en lepels, tin en porselein borde en skottels, ses wateremmers en 'n bakkis asook 'n blaasbalk, seker om die vuur op die oop herd aan die gang te hou.

Die indeling van Roos se huis weerspieël die algemene leeftrant van die vroeë dae aan die Kaap waar groot families in beperkte ruimtes ingepas moes word en privaatheid van weinig belang was.

Die inhoud van Roos se buitegeboue word ook deeglik beskryf:

Een gebou is gebruik vir beide wamakers en smidswinkel terwyl 95 mud koring en ander graan by die skoppe, houtbakke en ander gereedskap op die solder gestoor is. In sy stookhuis is 'n koperdistilleerketel met "zijn helm" en in die kelder was wynmaker'sgereedskap, brandewyn en 38 leggers vol wyn. Die werf het dus in 1722 reeds uit 'n huis en minstens drie buitegeboue bestaan en daar moes ook krale gewees het vir 7 perde, 81 beeste, 407 skape asook hokke vir 56 varke. Maar of die 7 slawe met hul drie kinders in die kombuis of in een van die buitegeboue geslaap het of miskien 'n huisie van hul eie gehad het, moet ons maar raai, want as daar geen goedere in 'n slawehuis was om op skryf nie sou die gebou dalk nie in die inventaris genoem word nie. Elsevier se meultjie word miskien vir dieselfde rede ook nie hier genoem nie.

Philip Giebelaar se Werf 1742-1747

Een van die volgende eienaars, Philip Giebelaar, sterf vyf jaar nadat hy oordrag van Elsenburg ontvang en 'n inventaris van die plaas word vir sy erfgename, die wed. Anna Hop en haar drie kinders geneem. So geluk dit ons om weer 'n kykie te kry in die geboue wat in Februarie 1747 deel van die Elsenburgwerf uitmaak.

Die huis is basies dieselfde hoewel 'n nuwe kombuis met spens of "Bottelary" skynbaar by die agtervleuel aangebou is. In die voorhuis is nou geen katel meer nie maar 'n ovaal tafel, 19 stoele, 'n rusbank, drie skilderye teen die mure, 'n teetafel en tegoed wat aandui dat die vertrek nou uitsluitlik vir onthaal gebruik word.

In die "camer ter regterhand" is daar nou by die katel 'n "scherm", miskien om die bed bietjie meer privaat te maak aangesien hier nog steeds 'n rak met skottels, borde, porselein, kommetjies en tegoed aangeteken word. Die "binnekamer" (waarskynlik Jan Roos se "Linkerkamer") is nou klaarblyklik as deftige hoofslaapkamer meubileer en by die ledekant met behangsel en beddegoed word 'n "cabinet met een porselein stelletjie", " 'n lessenaar met syn voet" twee kapstokke, 'n groot kis, 'n spieël, twee "gerridons" en 'n "knaap met 1 groot bybel" beskryf. Die agterkamer is ingeruim as 'n slaapkamer maar 'n "grote ovale tafel" en sewe stoele tesame met drie skilderye gee die indruk dat die kamer dalk 'n outydse "familie" kamer gewees het.

In die kombuis het Anna Giebelaar blykbaar min kortgekrom en net alleen haar versameling konfore, teeketels, koffiekanne, stryksters en ander artikels almal van koper sou hedendaagse antieke versamelaars se monde laat water, om nie te praat van die lang lys van verdere kombuisgereedskap wat op die huis-solder en die spens nog verder in detail aangeteken word nie.

In die kelder is een stukvat nog vol witwyn, maar 32 wynlêers is leeg en 'n verdere 4 lêers is vol bedorwe wyn. Aangesien die parstyd nog op hande was, moes dié wyn nog van die vorige jaar s'n gewees het. 'n "Werkhuys" (waarskynlik Roos se smid-wamakersgebou) bevat steeds 'n kas met wamakergereedskap maar word grotendeels gebruik om 170 mudden koring en 40 gars, tesame oor die 300 ryksdalers werd, te stoor.

In 'n waenhuis, gebou sedert Roos se besit, is 3 ossewaens en 'n ou perdewa, ploëë, êe, 24 geelhoutbalke, 'n leer, 6 perde-tuie en 4 kaste sout — wat alles dui op 'n redelike lang gebou. Giebelaar had tien keer meer perde as Roos, baie meer beeste, dubbel soveel skape en meer varke, sodat sy hokke en krale heelwat groter moes gewees het. Moontlik was daar teen dié tyd ook al 'n spesiale huis vir sy 26 slawe wat waardeer is op 2 600 ryksdalers.

Martin Melck se "Dorpie"

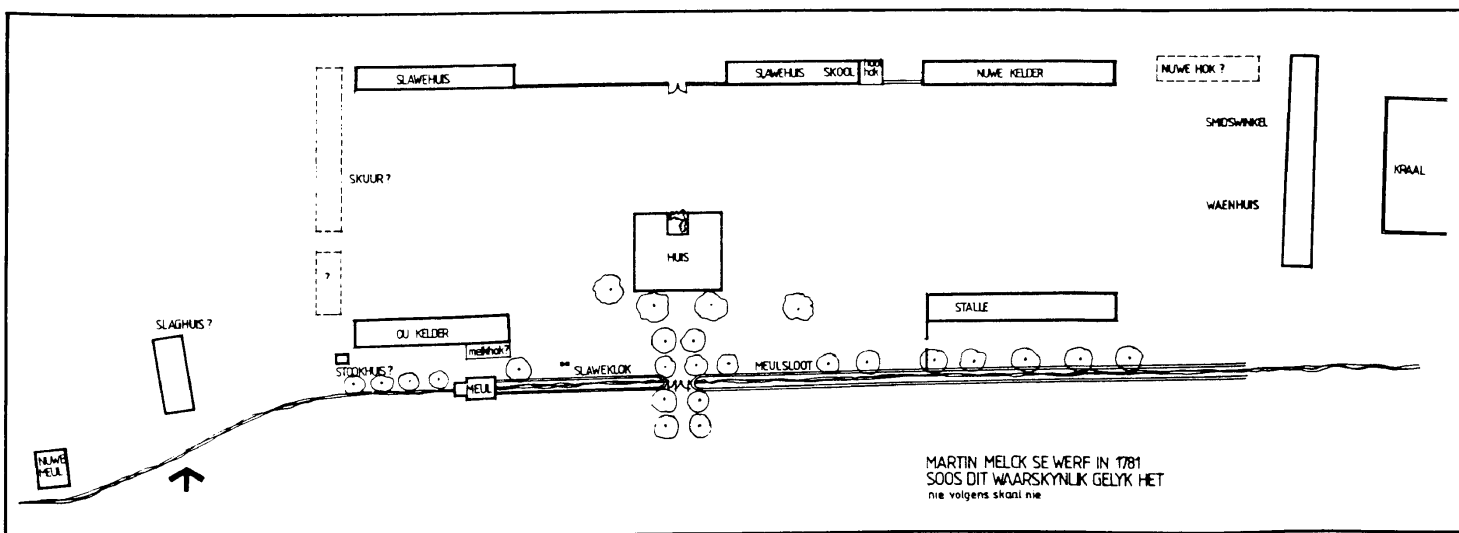
Vyf jaar nadat Giebelaar se inventaris geneem is, trou sy weduwe Anna Hop met Martin Melck en gedurende die vier-en-twintig jaar wat hulle twee saam geboer het op Elsenburg is 'n nuwe huis en verskeie buitegeboue opgerig. Volgens 'n beskrywing van die reisiger Jan Splinter Stavorinus wat in 1775 op Elsenburg vertoef het, het Martin Melck 'n spogplaas besit. Hy vertel dat daar ongeveer 90 voet van die hoeke van die huis vier groot pakhuisse elk van 150 voet lank was, drie waarvan gebruik was as koringstore en die vierde as 'n wynkelder. Daar was ook smids-, timmermans- en wamakers-winkels tesame met nog ander werksinkels tussen die groot store. Oor die 200 slawe (Melck was self nie seker hoeveel hy besit het nie) is in huisies hoër op teen die heuweltjie agter die huis gehuisves. Hier het getroude pare apart gewoon en almal se beddens was gemessel. Volgens Stavorinus was Melck se kraal vir skape, beeste en perde omring met baksteenmure van agt tot tien voet hoog en het dit 'n area van 1 000 vierkant roede omsluit.

Hierdie klein "dorpie" van Melck word breedvoeriger beskryf in 'n inventaris geneem na sy vrou se dood in 1776 en weer in 1781 na Melck se eie afsterwe. Uit die inhoud van die twee wynkelders ('n oue en 'n nuwe), 'n slaghuis, stookhuis, smidswinkel, stal, krale, wamakerswinkel, verskeie "hokke", 'n slawekombuis en skoolkamer is dit duidelik dat aktiwiteite op die plaas teen 1781 hoofsaaklik om die wynbedryf sentreer. Die "hokke", store en solders lê vol van 'n menigte kuipers en wamakers-gereedskap en onderdele, en selfs in die hooihok is 50 ballasmandjies, 'n ou brandewynketel, ongemaakte wynleggers en onderdele van vate en balies ingepron by 'n stawel geelhoutbalke en 'n koets!

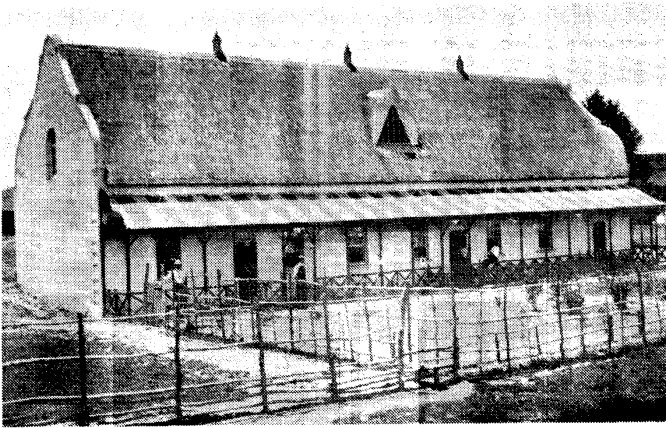
In geeneen van die store word koring meer genoem nie hoewel in die kombuis-solder waar die inventaris-opnemers deur 'n magdom van vellings, speke, kruideniersware, ou meubels, beddegoed, stawels materiale en klere moes loop is 'n duisend mudde koring en 200 mudde gars opgeteken. Die koring moes almal op vendusie tot voordeel van die erfgename verkoop word.

Die meulhuis wat Melck in 1761 gebou het word aangeteken met sy twee stene maar daarin is net 18 leë seilsakke. 'n Ander meultjie wat bo-oor die gemesselde kanaal staan, word gladnie in die inventaris genoem nie. Verskeie mense het al gegis oor die vroeë gebruik van die geboutjie: "Die vroegste water latriene" sê sommige, of " 'n melkhuys".

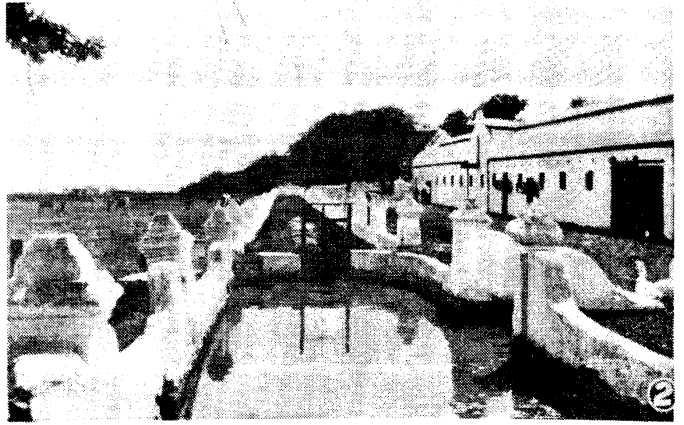
Maar die man wat meule in Suid-Afrika ken, James Walton, meen dat so 'n huisie niks anders as 'n noorsmeul kan wees nie. Die vinnige stroom draai die wiel wat met 'n opgaande stang deur die vloer van die geboutjie die meulstene draai. Kruipe 'n

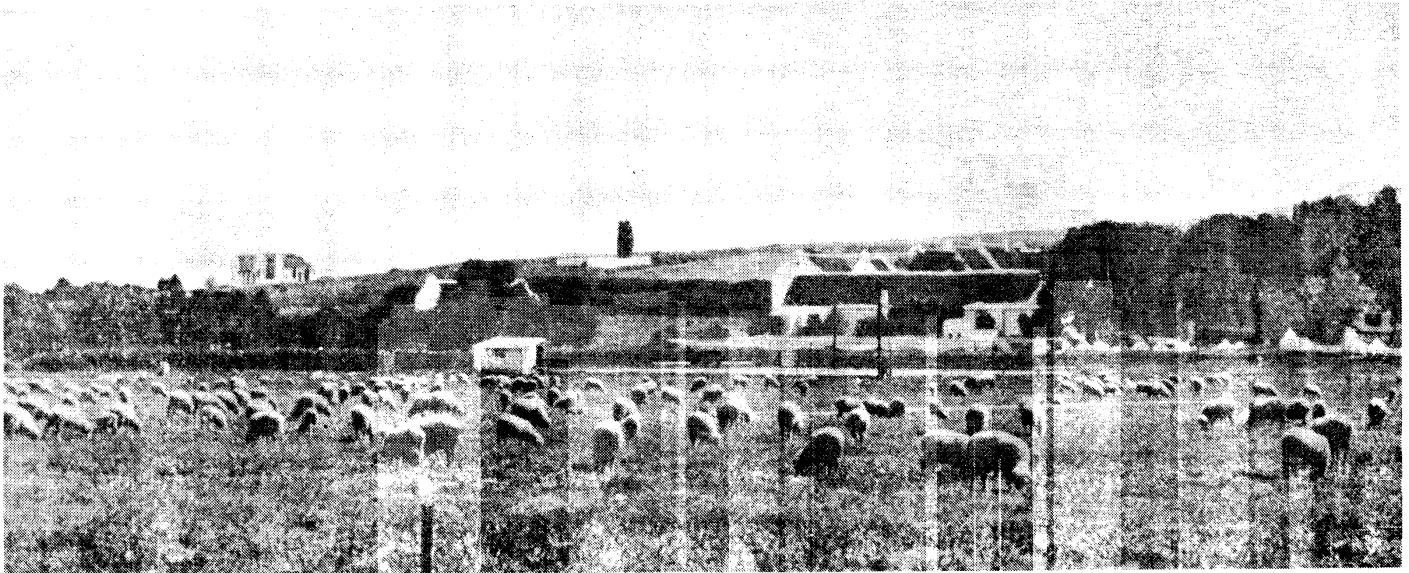
Martin Melck se werf in 1781 soos dit waarskynlik gelyk het.

Die melkery in 1903.

Die meulsloot met sluis en stalgebou regs in 1920.

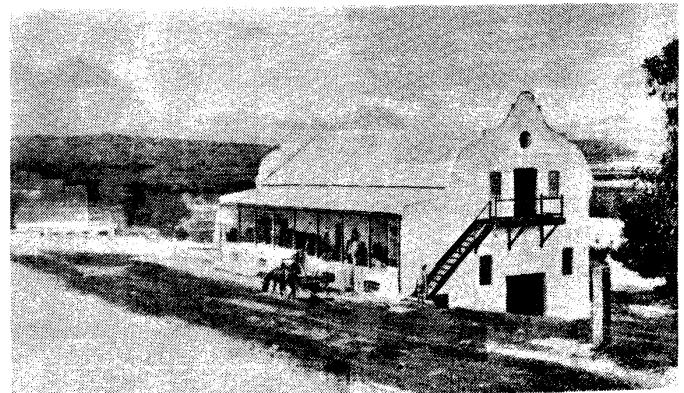

Vooransig van Elsenburg in 1920 met huis regs uit die foto uit; kelder in voorgrond agter meulsloot en lesingkamers en museum wat die ou werf links omsluit. Die ou begraafplaas met twee sipresbome op die heuwel.

Elsenburg in 1920. Die slawekwartiere kan nog agter die herehuis gesien word. Die huis se rietdak is reeds verander na 'n teëldak en die ou vierkantige voordeur vervang met 'n geboogde een.

mens onder die gebou in, is daar 'n ronde opening (nou toegemessel) van ongeveer 760 mm deursnee — net die grootte van 'n noorsmeul se stene — in die vloer te sien. In Melck se hooihok word daar in die 1781 inventaris "twee moole steenen tot een noorse moolen" beskryf. Sou die geboutjie dalk die oorblyfsels van Elsevier se oorspronklike meul wees? Dié vermoede word versterk deur 'n ondersoek van die ouer gedeeltes van die meulhuis se mure waar platterige bakstene en 'n swart grond dagha opgehaal op stewige klip fondamentmure dui op 'n

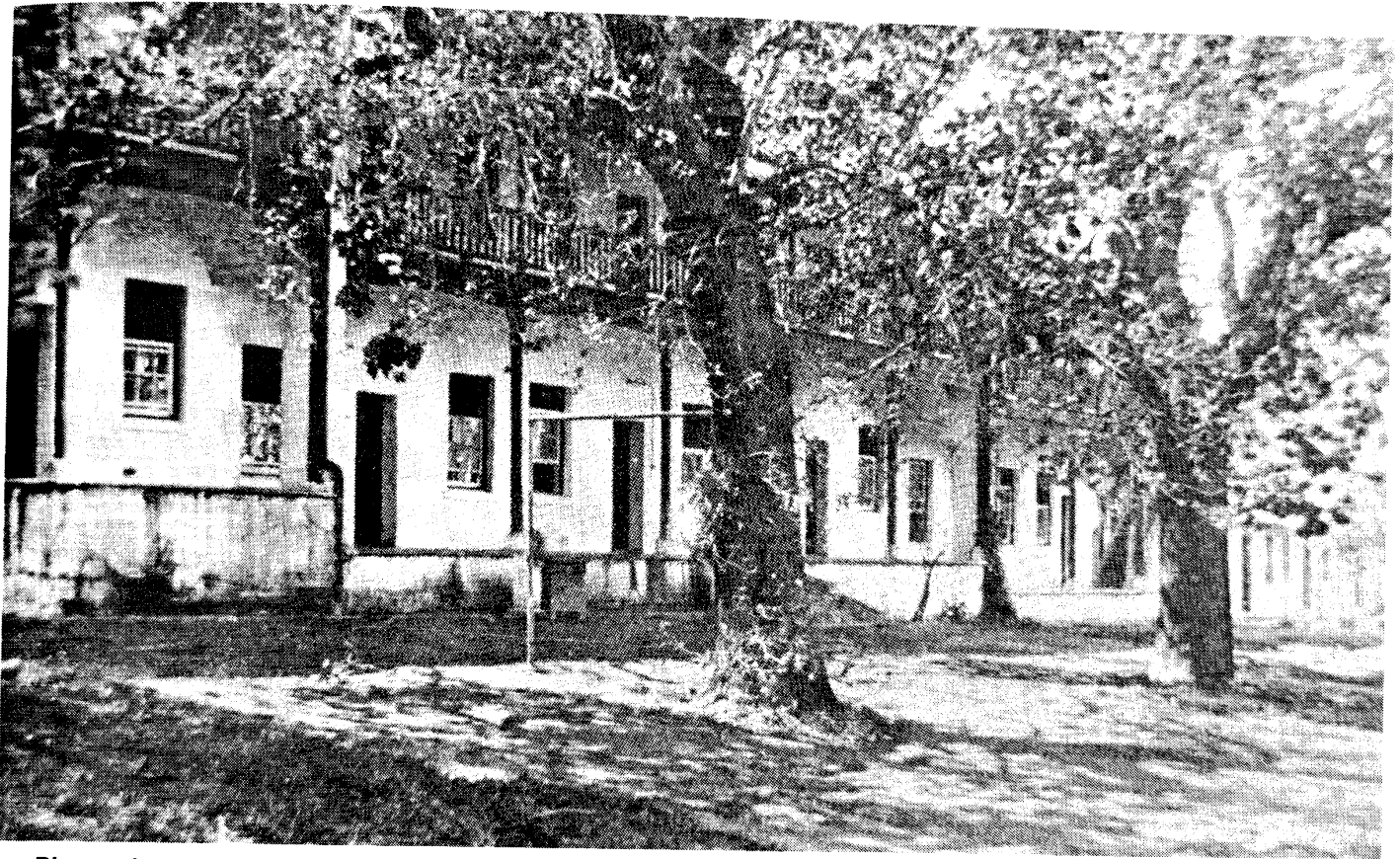

Die wynekelder in 1920, nou heelwat vergroot.

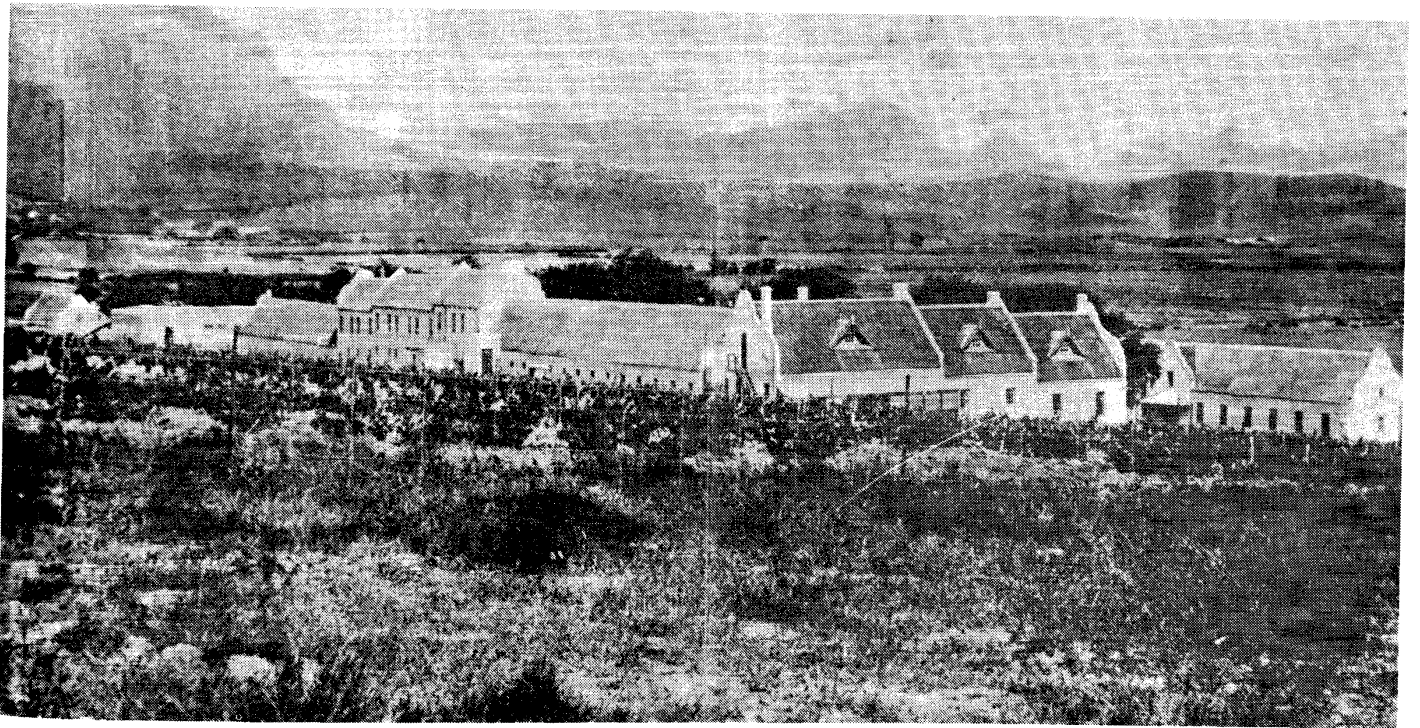
baie vroeë konstruksie wat hemelsbreed verskil van die mure wat Martin Melck self in 1761 gebou het.

Tot hoe 'n mate Martin Melck die geboue wat hy op Elsenburg kom kry het vergroot het, soos die gebruik was, of tot watter mate hy nuwes opgerig het, sal ons seker nooit weet nie. Deur klein lappies pleister af te kap om die baksteenwerk van die oudste bestaande geboue te ondersoek kon daar egter vasgestel word watter geboue tydgenootlik is en so kon 'n idee gevorm word van welke geboue, wat vandag nog bestaan, oorspronklik dalk deur Melck in 1761 opgerig is.

Hafgebrande rooi stene en dagha gemaak van Elsenburg se goudgeel klei, was Melck se boumateriaal. Hiermee is sy huis,

Die ou slawekwartiere wat in 1945 gedeeltelik verander is na 'n dubbelverdieping-gebou om studente te huisves.

Elsenburg van die noordekant; van regs die ou kelder; museum en lesingskamers, studente- en stafkwartiere; nuwe kelder.

slaweklok, meulslootmure, meul en buitegeboue soos op mee-
gaande plan aangetoon, gebou. 'n Gedeelte van die skuur langs
die meulsloot noord van die huis, was egter van rou modder-
stene en dieselfde geel klei opgehaal. Wat die vermoede ver-
sterk dat Melck by ouer geboue aangelas het. In dieselfde tradi-
sie is daar in 1899 by dieselfde skuur nuwe gewels opgebou toe
vir pasgestigte Elsenburg die gebou nog verder na die noorde-
kant verleng is. Dié laat neëntiëneuse bouwerk van rooi bak-
stene met wit kalk i.p.v. geel klei-dagha kon maklik uitgeken

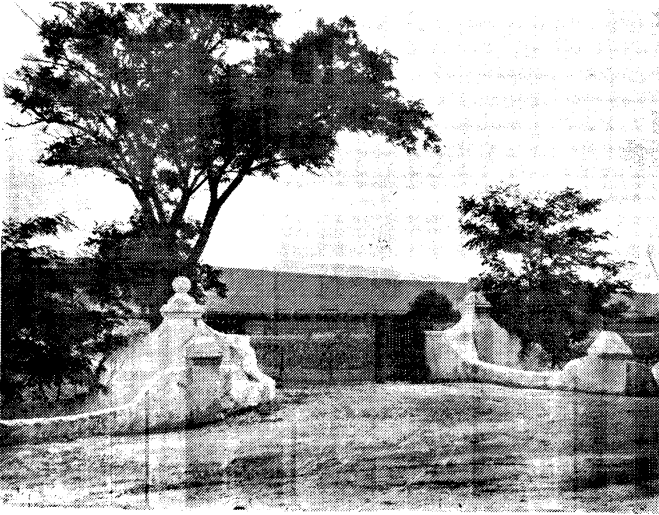
word waar daar by ouer mure bygewerk is.

As op die huidige plattegrond van Elsenburg die geboue inge-
kleur word wat, volgens die vlugtige ondersoek van die messel-
werk, deur Martin Melck gebou is, is dit duidelik dat die ou werf
heeltemal simmetries 'n yslieke binnewerf met huis as middelpunt
omsluit het. Die gaping tussen die geboue is met mure of tralies
en houthekke afgeskort terwyl 'n slaweklok en meulsloot met sy
slingerende muurtjies en sierlike eikelanings die aantrede na
die pragtige ou herehuis verfraai het.

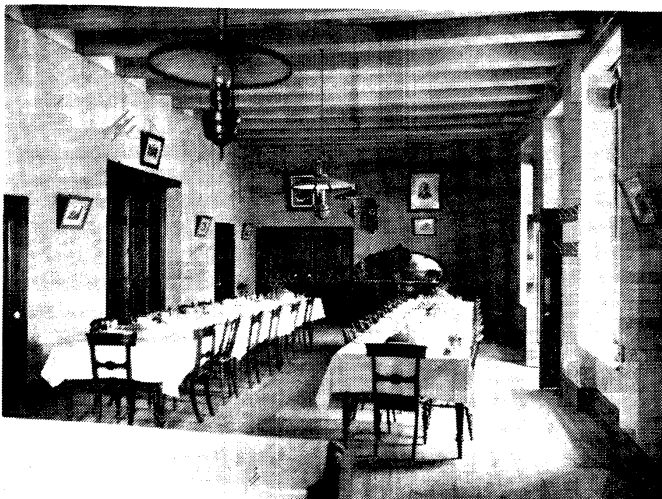
Drie geslagte Myburghs het ná Melck maar min aan werf en opstal verander sodat besoekers teen die einde van die eeu nog beïndruk was met die pragtige ingeslote werf met sy rustige grasperke en bome. In 1889 was die wingerdstok, wat blykbaar deur Melck in sy gaandery-buithof geplant is, nog almal se bewondering. Maar vier jaar later begin die aftakeling toe Cecil Rhodes die pragtige voordeur met indrukwekkende bolig en koper deurbeslag verwyder om by sy woning in Grootte Schuur in te bou, terwyl 'n minderwaardige deur met geboogde bolig as plaasvervanger ingebou is.

Die tweede slag het in 1915 gekom toe die huis se rietdak afgebrand en daarna met 'n hoë rooi teëldak vervang word. Die pragtige houtpaneel met Pruisiese arend wat eers oor Melck se "agterkamer" vuurherd gepryk het, is gelukkig betyds uit die vlamme gered maar word toe in 'n nuwe vuurherd in die voorkamer ingebou nadat die porte visite tussen voorkamer en galery verwyder is. Die eenvoudige ysterrooster wat in die oorspronklike vuurherd was word toe met 'n moderner een vervang en swaar klipomlysting word daarby aangebring. Die woonkamers se mure word tegelyk met swierige donker houtpaneelwerk afgewerk wat ongelukkig die eenvoudige muurvlakke breek terwyl smal plafonplankies gedra op nagebootste houtbalke 'n gevoel van onegtheid aan die ou kamers verleen.

Die galery (gaandery) word na agter wyer uitgebou en kry aan die kombuis kant 'n kollonade waar 'n binnemuur weggebreek is. Die mooi glasmuurkassies waarin Melck sy porselein, 106 kelkies "in soort", bierglase, "carafen", witkoper chinese inkpote, 5 koper stryksters en 12 witkoper kandelare gebêre het, is nou in

Die brug oor die meulsloot by die voordeur.

Die eetkamer net voor die brand wys porte visite en ou plafonbalke.

'n donker agterkamertjie ingebou want ruim binnevertreke is opgesnipper en ingeruim vir klein kantoor-tjies met oordadige "French doors" na buite. Die "fine old Dutch mansion" soos 'n 19de eeuse reisiger die huis beskryf het, is vandag sy besondere glorie en swier kwyt. Die belangrikste gebou van Elsenburg lyk nie meer na die spoggerige woonhuis wat Martin Melck se trots was nie.

In 1903 nog voor die brand het 'n onbekende skrywer ná 'n besoek aan Elsenburg geskryf "It is pleasing to note that all the extensions that have been built since the farm was taken over by the government have been designed in harmony with the already existing style of architecture." Wat 'n ramp dat dié waardevolle getuie van ons voorouers se geordende denke en beskaaftheid stelselmatig oor die jare deur oningeligte amptenare gesloop en vervang is met verbeeldinglose nabootsings en onsimpatieke moderne geboue wat so geplaas is dat daar vandag bitter min van Melck se indrukwekkende werf oorbly.

Herehuis met slawekwartiere in agtergrond, ongeveer 1940.

Die vuurherd in Martin Melck se agterkamer met Pruisiese Arend in die houtpaneel en eenvoudige rooster.

Op die spoor van die NZASM

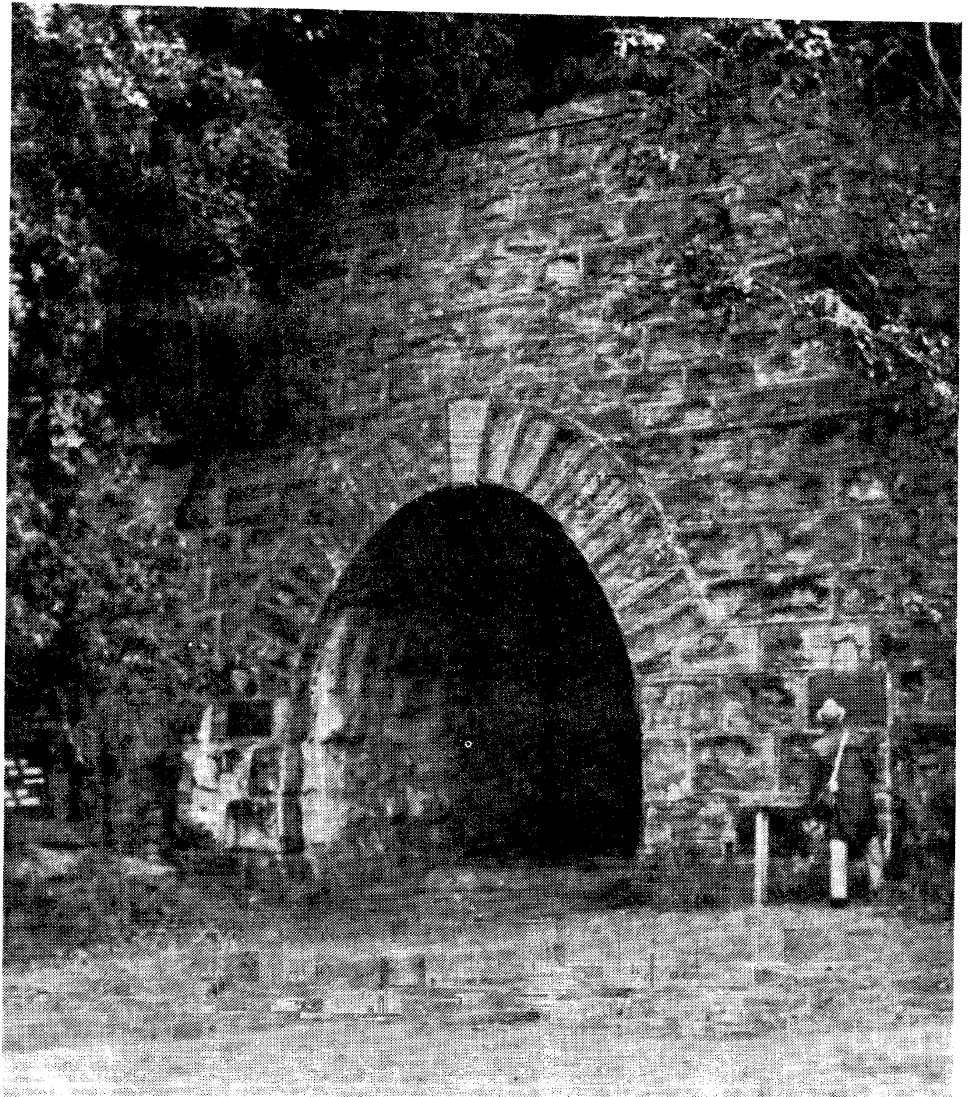
C. de Jong

Die tak Pretoria van die Stigting Simon van der Stel het 'n bustoer na NZASM-werke op 4 en 5 Augustus 1984 georganiseer. Daar was 51 deelnemers. Mevrou G. Kruger het die organisasie versorg. Toerleiers en -gidse was mnr. Anton Jansen en Robert C. de Jong. Die reis het besienswaardighede van die Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij — NZASM, minder juis afgekort tot ZASM — as doel gehad.

Die geskiedenis van hierdie maatskappy, van 1887 tot 1900 met 'n naspel tot 1908, is 'n kort maar briljante hoofstuk in die geskiedenis van Nederland — daar vrywel vergeet — en van Transvaal — hier nog lewend, want die NZASM het sy stempel blywend op die land gedruk. Die meeste van die spoorlyne en bouwerke wat hy tot stand gebring het, is besonder solied en nog daaglik in gebruik. Op talle plekke sien ons nog sy sierlike stasiegeboue met Nederlandse styl — Middelburg, Heidelberg, Klerksdorp en Krugersdorp, almal nasionale monumente.

Die busreis het langs die Oosterspoorlyn van Pretoria na Waterval-Onder gegaan. In Pretoria het die bus langs die sewe gerestoureerde NZASM-huise met gedenkplate by Salvokop, die goederekantoor van die vroeëre NZASM-hoofstasie, die onlangs opgeblase brugboog aan die Maria van Riebeeckweg en die NZASM-huis — eertyds "Mea Vota" — aan Rissikstraat gery. Langs die Oosterlyn is die volgende strukture besigtig: die NZASM-hyskraan voor die stasie in Witbank, die Meyersbrug vir padverkeer by Middelburg, die stasiegebou in Middelburg, die NZASM-dorp Waterval-Boven met uitkykpos as oorblyfsel van die ou stasie, NZASM-lokomotief, personeelhuse en begraafplaas, die gedenkteken vir NZASM-personeel in 1934 voor die stasie opgerig, die tunnel met tandradspoor en die hoë vyfboogbrug tussen Waterval-Boven en Waterval-Onder en die huis "Krugerhof" in "Onder" waar president Kruger sy laaste weke voor sy vertrek na Europa deurgebring het; daar is nou 'n klein uitstalling van foto's van die president en die NZASM.

'n Hoogtepunt van die toer was die treinreis van Waterval-Onder na Waterval-Boven van 'n half uur oor die huidige spoorlyn deur twee tunnels met pragtige uitsig oor die dal van Waterval-Onder en die sterk kronkelende spoorlyn. Die tandradspoor van die NZASM in die tunnel is in die begin van ons eeu te beswaarlik gevind en in April 1908 vervang deur die huidige lyn. Die tunnel is 'n nasionale gedenkwaardigheid.

Die pragtige tunnel by Waterval-Onder.

Die aanleg en eksploitasie van die NZASM-lyne was 'n soort epos van inspanning, vernuf en opoffering. Daarby is lewens verloor, veral in die malariagebied van die Laeveld, hoewel heelwat minder as die beweerde dode onder elke dwarsleër van die Oosterlyn. Deelnemers van die toer het dit helder besef. Die verklaring van die NZASM se grootste prestasie is — (1) die wil van 'n beperkte aantal Boerenvriende in Nederland om van die onderneming 'n sukses te maak en te toon wat die industrieel jong Nederland kon verrig, (2) die ervaring van die plattelandse Nederlanders met spoorwegaanleg in die berglande van Java en Sumatra verwerf en (3) die goeie prestasie van Britse, Italiaanse en ander kontrakteurs wat vir die NZASM gewerk het.

Die NZASM het hom in September 1899 volgens ooreenkomstige diens van die oorlogvoering deur die Boererepublieke gestel en het in 1900 roemryk saam met die republieke ondergegaan. Sy personeel het

in die oorlogstyd skitterend gepresteer en moet daarvoor nou nog erkenning kry. Al die personeellede is deur die Britse outoriteite uit Suid-Afrika verban. Die Britse regering het in 1908 skadevergoeding vir die onteining van die NZASM-besit aan die aandeelhouders uitbetaal.

Talle NZASM-werke is reeds gesloop en baie word bedreig, onder meer in Waterval-Boven. Maar daar is nog veel oor en in gebruik en die Suid-Afrikaanse spoorweë besef die historiese betekenis daarvan en werk mee aan die bewaring daarvan.

Die toer was besonder interessant en is bekwaam geleë. Op die aand van 4 Augustus het Robert de Jong 'n leerryke voordrag met skuifies oor die werke aan die Oosterlyn gehou. Die toer is 'n voorafskaduwing van die komende herdenking van die stigting van die NZASM 100 jaar gelede. Hy is op 21 Junie 1887 te Amsterdam gestig. Die herdenking daarvan in 1987 word voorberei.

Graaff-Reinet: 200 jaar

Gerhard Froneman

Voorsitter: Historiese Huise van S.A.

Vir Graaff-Reinet is 1986, die datum wanneer hy sy tweehonderdste bestaansjaar herdenk, 'n uiters belangrike jaar.

Met die oog op hierdie geskiedkundige verjaarsdag het die dorp lankal sy vere begin regskud. Reeds in die vroeë vyftiger jare het die inwoners van hierdie "Juweel van die Karoo" besluit om Reinethuis, die eertydse pastorie van die legendariese N.G.K.-predikant ds. Andrew Murray, tot sy oorspronklike glorie te restoureer. Deur middel van 'n subsidie van die Provinsiale Administrasie van Kaapland, en die milde finansiële bydrae van die inwoners van die dorp self, is hierdie lofwaardige projek moontlik gemaak.

In 1952 is Norman Eaton, bemaamde restourasie-argitek, hierdie taak toegewys en het die herstelwerk begin. Vier jaar later sou die destydse goewerneur-generaal, Sy Edele adv. E.G. Jansen, die deure van die Reinethuis-museum oopsluit. Vandag is dit een van die historiese en kulturele kleinode van S.A. wat uiters druk besoek word deur buitelanders sowel as Suid-Afrikaners. Vandag is daar meer as 200 geboue wat deur die Raad van Nasionale Gedenkwaardighede geproklameer is.

Omdat dit Graaff-Reinethuis (asook kulturbewustes oor die hele land) se erns is om weer 'n ou Graaff-Reinet met sy volle tradisionele prag en outydse sjarme te sien herrys, is Die Stigting Red Reinet in 1982 in die lewe geroep met die Staatspresident as hoofbeskermheer en die vier Administrateurs as die onderskeie provinsiale beskermhere.

Dr. Anton Rupert het die projek van stapel gestuur en kort daarna was die organisasie goed op dreef. Eers is 'n breëkomitee gestig, en daaruit is 'n werkskomitee saamgestel met die opdrag om landswyd fondse in te samel om groot dele van Graaff-Reinet te herbou soos dit vroeër was.

Hierdie Stigting se oogmerke is met geesdrif deur plaaslike inwoners nagevolg. Gou het baie dorpenare op eie inisiatief hulle eiendomme begin restoureer en het een fasade na die ander die aansyn van vervloë dae begin toon. Hierdie gerestoureerde geboue, talle van hulle ouer as die stad Johannesburg, sal in hulle volle glorie van weleer pryk voor die oë van die be-

soeker van 1986. Tans is dit 'n besoek aan Graaff-Reinet werd om te sien hoe baie geboue gerestoureer word tot hulle jeugglorie van haelwit mure en groen luike.

Die doelstellings van Die Stigting Red Reinet is kortliks om dorpenaars wat eiendom besit met deskundige raad en hulp in ander vorme by te staan.

Talle geboue is reeds tot hulle eertydse prag gerestoureer en hulle sluit 'n wye verskeidenheid argitektoniese style in. Hierdeur word die tradisie, leefwyse en vroeë geskiedenis van Graaff-Reinet treffend vasgelê.

Maar hierdie huidige restourasie ten spyte is die taak van bewaring nog lank nie voltooi nie. Die positiewe reaksie landswyd ten gunste van die oogmerke van Die Stigting Red Reinet illustreer hoe belangrik die uitvoering van hierdie projek beskou word. Dit is onnodig om daarop te wys dat restourasie van dié aard tydsaam is; dat so 'n grootse poging finansiële hulp nodig het. Daarom is die Stigting te meer sy donateurs baie dank verskuldig vir dit wat hulle alreeds so mildelik bygedra het.

RESTOURASIE VAN DIE HERTZOGHUIS: BLOEMFONTEIN

Prof. Leon Roodt

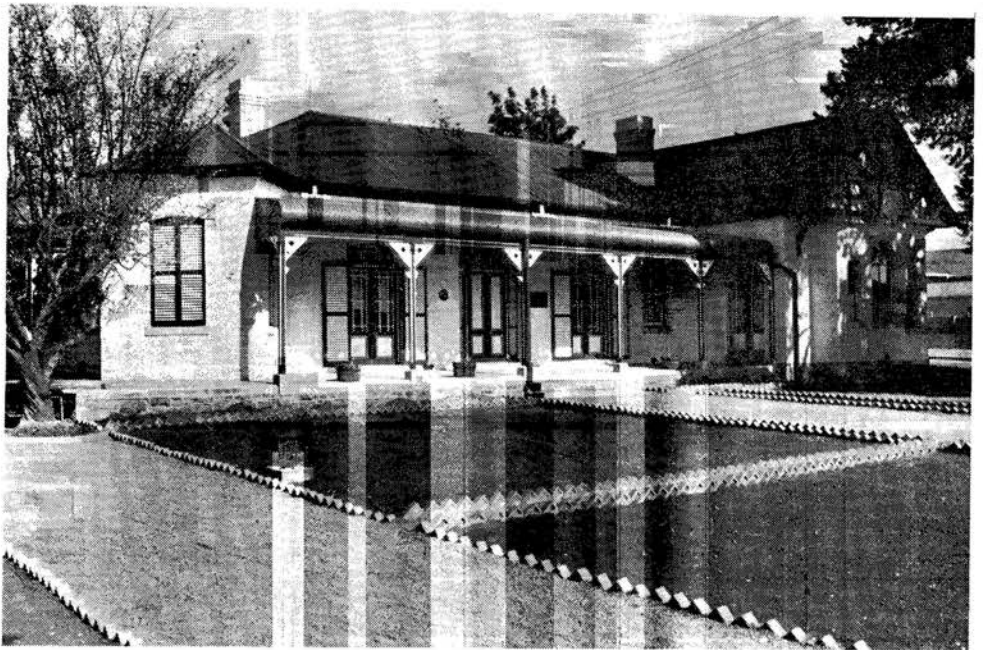
In 'n stil systraatjie ten suide van Bloemfontein se sakekern het 'n woonhuis 'n eeu se wedervarings oorleef vandat J.B.M. Hertzog dit in 1895 as 'n nuutaangestelde regter van die Oranje-Vrystaat betrek het. Hier het hy vóór en ná die Anglo-Boereoorlog sy tuiste gehad vir bykans 30 jaar totdat sy politieke loopbaan begin het en hy hom sou onderskei as staatkundige leier, kampvegter vir die Afrikaanse taal en die selfbeskikkingsreg van Suid-Afrika. Sy veelbewoë loopbaan as veggeneraal in die stryd van 1899-1902, daarna as politikus en kulturele leier het aan hom 'n unieke plek in die Suid-Afrikaanse geskiedenis gegee en aan die beskeie woonhuis wat in Goddardstraat 19 staan die waarmark van 'n gedenkwaardigheid gegee.

Nie net het Genl. Hertzog self bybouings by die huis onderneem in 1905 nie maar is die woning in die tydperk 1925-1982 dermate verander om as 'n pastorie vir die N.G. Gemeente Bloemfontein te dien dat dit aan die einde van die tydperk geensins herkenbaar was as die eertydse woning van een van Suid-Afrika se mees gevierde leiers nie. Deur die versienheid van bewaringsbewustes in die O.V.S. soos Prof. P.J. Nienaber en die liberale bystand van die Rembrandt Groep Maatskappye kon die gebou bekom word. Deur die bemiddeling van mnr. Anton Rupert kon die gebou aangekoop en oorgedra word aan die Universiteit van die Oranje-Vrystaat as toekomstige borg van die gebou se voortbestaan, 'n omstandigheid wat baie onseker was in 'n dorpsgebied wat tans snelle veranderings ondergaan.

Gedurende die tydperk 1983-1984 is restourasiewerk onderneem deur die konsultante Leon Roodt Vennootskap (Inge-lyf) in noue samewerking met die Vrystaatse Museumdiens asook met die Stigting Simon van der Stel.

Selfs 'n oppervlakkige vergelyking van die voorkoms van die gebou van 1982 met dié van sewentig jaar gelede dui daarop dat restourasie 'n geloofsdaad is wanneer die omvang van die herskepping onder oë geneem word.

As 'n restourasieprojek het die Hertzoghuis al die klassieke dilemmas beliggaam waarmee die restourateur moontlik te doen kan kry en kan 'n opsomming van

sommige van hulle van belang wees vir toekomstige verwysing.

Een van die mees opvallende probleme is vanselfsprekend die koste-aspek wat 'n pynlike werklikheid is wat elke besluit beswaar. Die finale restourasiekoste van die gebou alleen sal nagenoeg R125 000 beloop (meublement en gordyne uitgesluit). Die afleiding wat hieruit gemaak kan word is dat restourasiekoste van 'n woonhuis maklik die ekwivalent is van die boukoste van 'n nuwe woonhuis met dieselfde akkommodasie. Dit is veral waar in gevalle soos hierdie waar daar oor die jare aansienlike verbouings en karakterveranderinge plaasgevind het.

Die tweede dilemma wat opduik is die tydperk wat as grondlyn vir die restourasiepoing gebruik moet word. Gelukkig was hier 'n paar duidelike begrensings. Die Hertzogwoonhuis was in 1905 deur die Generaal self vergroot deur die aanbouings van 'n eetkamer en kombuis aan die westekant terwyl die studeerkamer en badkamers ook uit hierdie tydperk moes gedateer het indien die aard van die messelwerk as 'n gids gebruik word. Slegs die westelike aanbouings figureer op die munisipale planne. Die besluit i.v.m. die restourasieverwysingsdatum moes dus verkieslik nie vroeër as 1905 wees nie en

nie later as 1924 toe die huis deur Genl. Hertzog ontruim is nie. Die verbouings wat die huis ondergaan het in die tydperk 1925-1982 het nie bewaringswaardige elemente bevat nie. Die uitsondering hierop was enkele bruikbare hardehoutvloere wat behou is. Die ideale restourasietydperk sou bes moontlik 1910-1914 wees omdat die tuin dan ook reeds om die verbouings gevestig was, sonder dat die gebou deur dennehoutbome en ander struik oerwoeker was, soos later wel gebeur het.

Die derde teenstrydigheid wat ook hier opgeduik het, is dat sekere argitektoniese besluite *pro forma* geneem moet word tot tyd en wyl 'n bouaannemer op die terrein is en verborge werk kon oopstel. Dit beteken dat besluite gegrond moet word op getuie- nis wat eers na die besluit beskikbaar sal word. Fotografiese inligting is gewoonlik ook net beperk tot die hoofaansig van die gebou en hier kan die eerste besluite redelik finaal wees. Wat die ander aansigte betref, is voorlopige tekeninge opgestel wat by die vroege moontlike geleentheid geverifieer is d.m.v. 'n 100mm band wat op ooghoogte reg om die gebou oopgekap is. Dit het deur- en vensterposisies aangedui behalwe waar die latere staalvensters groter as die oorspronklike houtvensters was. Hier het oorblyfsels van geboogde

lateie en invullings onder vensterbank-hoogte die nodige riglyne gegee.

Die werklike posisie van vroeë mure en erkervenstes kon ook net bepaal word nadat vloerplanke opgeneem en die fundamente blootgestel is. Uit hierdie gegewens kon muurdiktes bepaal word sowel as kaggelposisies wat deur latere verbouings vernietig is. Die hoeke van die erker-vensters kon ook vasgestel word en het verras deur 60° te wees en nie 45° nie. Die verwydering van latere bybouings is in sommige gevalle bemoelijk deur die gebruik van gewapende betonlateie wat nie net moeilik was om af te breek nie maar wat ook by verwydering die restante gedeeltes van steenboë aan instorting blootgestel het.

Die stoep van die huis het gelukkig bewaar gebly omdat dit bedek was deur 'n latere betonbolaag toe die stoep vergroot is gedurende die pastoriejare. Die werklike posisies van die houtstutte vir die stoepdakke kan ook weer teruggevind word.

Die dakkonstruksie was net aangepas by die uitbouing op die noord-oostelike hoek. Ander erkervensters was onder die geutlyn en het nie die dakkonstruksie beïnvloed nie.

Wat die plafonne betref was daar sagte veselbordplate bo-oor die oorspronklike houtplanke vasgespyker en het hulle dus grotendeels behoue gebly. Ongelukkig was sommige plafonne op 'n stadium gevef en moes die verf van 50 jaar gelede

met groot moeite verwyder word. Hiervoor is 'n bytsodapap gebruik op 'n linne-agtergrond. Die preparaat word verkoop onder die handelsnaam "Peel Away". Die materiaal moet in die oorhoofse posisie met sorg gehanteer word en werkers moet liefshandskoene en beskermende brille gebruik. Dit is egter effektief en voorkom die probleme wat gewoonlik met die verwydering van ou verf gepaard gaan. Veral maak dit die gebruik van 'n blaasvlam onnodig, iets wat te alle tye 'n brandgevaar inhou.

Vervolgens moes 'n beslissing gefel word oor die muurafwerkings. Die besluit was aan die begin bemoelijk deur die afwesigheid van enige fragmente papier onder vloer- en plafonlyste maar klein strokies plakpapier is op die plafon gevind waar dit gebruik was vir stofafdigting by die raaklyn tussen die plafonne en die mure. Hieruit kon tenminste 'n afleiding gemaak word t.o.v. tydgenootlikheid indien nie van werklike materiale nie. Die mure is in die veertigjare gevef met 'n getekstureerde pleister wat harde opstaan rande en patrone getoon het. Die afskuur hiervan het ook geblyk moeiliker te wees as wat verwag was.

Hiermee was die hoofbesluite t.o.v. die struktuur afgehandel en kon aandag gegee word aan 'n reeks kleiner maar teregende probleme. Die blootstelling van die onderliggende kleurskemas op die houtdeurrame wat nog oorgebly het was ook

nie sonder verrassings nie. Sommige kleure is net in kolle gevind asof die verwers demonstrasies van 'n kleur in klein oppervlaktes wou doen waarna hulle weer doodgevef was. Die voorliefde vir groen in 'n verskeidenheid van skakerings het ook duidelik geword. As 'n algemene reël was 'n donker Brunswyk-groen op buitewerk gebruik terwyl 'n ondefinieerbare ligte groen op binnehoutwerk gebruik was. Die kleursamestelling het die verfleweransiers tot die uiterste beproef.

Latere aanbouings het getoon dat ligroem, donkerbruin en selfs gryns nie onbekend was as grondkleure nie en moes hulle 'n welkome afwisseling gewees het van die lang heerskappy van Koning Groen.

Wat vloere betref, is daar besluit op 'n kompromis hoofsaaklik ter wille van kosteoorwegings. In die belangrike vertrekke soos die noord-oostelike woonkamer, die hoofslaapkamer, en die Generaal se studeerkamer moes die vloere verwyder word om die erkervensters te konstrueer en is daar besluit om in dié drie vertrekke *Pinus canariensis* te gebruik in breë planke. Die ander hardhoutvloere in die huis was egter nog in so 'n gesonde toestand dat daar besluit is om hulle onveranderd te laat. Die langtermyn dienlikheid van S.A. dennehout wek ook tans nog kommer.

Die mees frustrerende aspek was die elektriese installasie en veel moeite is gedoen om geelkoper-skakelaars te bekom. Vir 'n tydlank kon geen eksimplare gevind word nie en is daar selfs gedink aan die maak van glasvesel replikas. Ten einde die voorkoms na te boots sou grafiet elektrostaties op die glasvesel gedeponeer word en die grafiet op sy beurt met geelkoper geplateer word. Gelukkig was hierdie uiterste oplossing nie nodig nie want 'n aantal geriffelde geelkoperskakelaars was uit verskillende oorde versamel. Elektriese geleierbuise is bo-oor die plakpapier aangebring in die vertrekke wat voor 1900 gebou was.

Twee kaggels moes gevind word vir dié wat deur aanbouings beïnvloed of verwyder was. 'n Uitstekende kaggel met omranding is in die Fauresmith-distrik gevind en 'n binneherd op 'n plaas naby Bloemfontein.

Deur die hulpvaardige medewerking van mev. Elize Labuschagne van die stigting Simon van der Stel en mej. Thariza Smit van die Vrystaatse Museumdienste kon geskikte muurpapier gevind word. Die Vrystaatse Museumdiens het verantwoordelijkheid aanvaar vir die meublement, matte en gordyne. Daar is groot verwagting dat by voltooiing die gebou 'n waardige huldeblyk aan Genl. Hertzog se nagedagtenis sal wees. Indien wel, sal 'n besoek aan historiese Bloemfontein nie volledig wees sonder om by Goddardstraat 19 aan te doen nie.

BUISFONTEIN

Roelf Marx

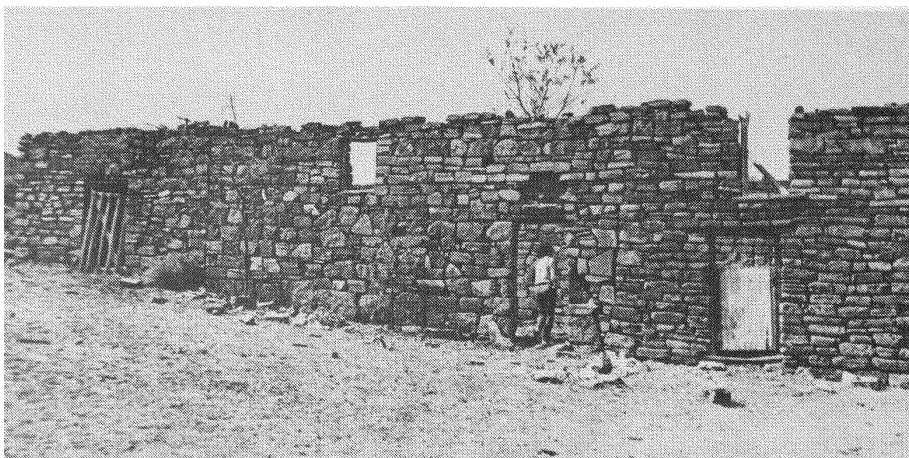
Kurator: Klerksdorp Museum

Twintig kilometer noordwes van Klerksdorp, langs die Hartbeesfontein-Brakspruitteerpad lê Buisfontein, een van die mooiste en mees geskiedkundige plase in Wes-Transvaal. Min motoriste wat hier verbysnel, besef watter pragtige natuurtoenele daar tussen die rante met hulle klowe, kranse, spruite en fonteine verskuil lê. Dit is ook die eerste plaas in Transvaal wat deur 'n blanke gewoon is.

Dit is naamlik op hierdie plaas dat die indrukwekkende (byna sewe voet lange) en berugte Coenraad de Buys hom lank voor die Groot Trek 'n tyd lank gevestig het ¹⁾ nadat hy ongeveer 1815 uit die Kaapkolonie vir die Britse owerheid gevlug het. ²⁾ Later het hy verder noordwaarts getrek.

Buisfontein se geskiedkundige betekenis eindig egter nie by Coenraad de Buys se tydelike vestiging daar nie. Uit die "Opinie" opgestel deur staatsprokureur James Buchanan op 5 Oktober 1874 blyk dit dat die Voortrekker Hendrik Jacobus van der Merwe (1795-1877) in 1836 uit die Kaapkolonie getrek en hom in 1837 op Buisfontein gevestig het, ³⁾ twee weke na die aanleg van Klerksdorp. ⁴⁾

Veertien jaar later het daar 'n twis oor die besitreg van Buisfontein ontstaan wat etlike jare lank geduur het. Dit het hoofsaaklik gehandel oor waar die middelpunt van die plaas is. Daar moet in gedagte gehou word dat plase destyds "opgemeet" is deur die bakens vanaf die middelpunt in

2. Suidelike aansig van wat waarskynlik P.F. Ernst se eerste woning was.

verskillende windrigtings te perd af te ry. Van der Merwe was genoodsaak om o.a. in 1855 'n beëdigde verklaring van Jacob de Clercq, wat in 1839 deur die Pietermaritzburgse Volksraad as landdros vir hierdie gebied aangestel is, te verkry dat hy wel die wettige eienaar is. (Hierdie Jacob de Clercq is die persoon na wie Klerksdorp vernoem is).

Buchanan som die saak so op: "Alles was vrede tot in 1851 waarna de twis begon maar de heer van der Merwe heeft alreeds in Januarij van dit jaar, tegen inbreuk van zyne regten, 14 jaren te voren verkregen, geprotesteerd, en op den 14 Junij 1852 wordt de zaak door den Edel

Achtb. Volksraad naar het Hof van Landdros en Heemraden verwezen. Wat daarvan het gevolg of de uitslag was, wordt niet gesegd en dit is een punt waarom in formatie nodig is. Er volgde twist op twist en verscheidene Commissies gingen uit, doch de Heer van der Merwe heeft zijn regt nooit opgegeven en alle dokumenten dienaangaande op een prijzenswaardige manier bewaard. . . . in 1958 Heeft van der Merwe Transport gekregen, doch het geschil duurde altijd voort. In 1869 ging eene Land Commissie uit en maakte rapport, doch in 1870 werd alles, hetgeen door dien Land Commissie gedaan was, door het Hof van Landdros en Heemraden vernietigd. . . . In November 1870 heeft het Hooge Gerechtshof het vonnis van Landdros en Heemraden bekrachtigd; dus zijn er twee vonnissen tegen de regten van Van der Merwe en dit is een voornaam punt."

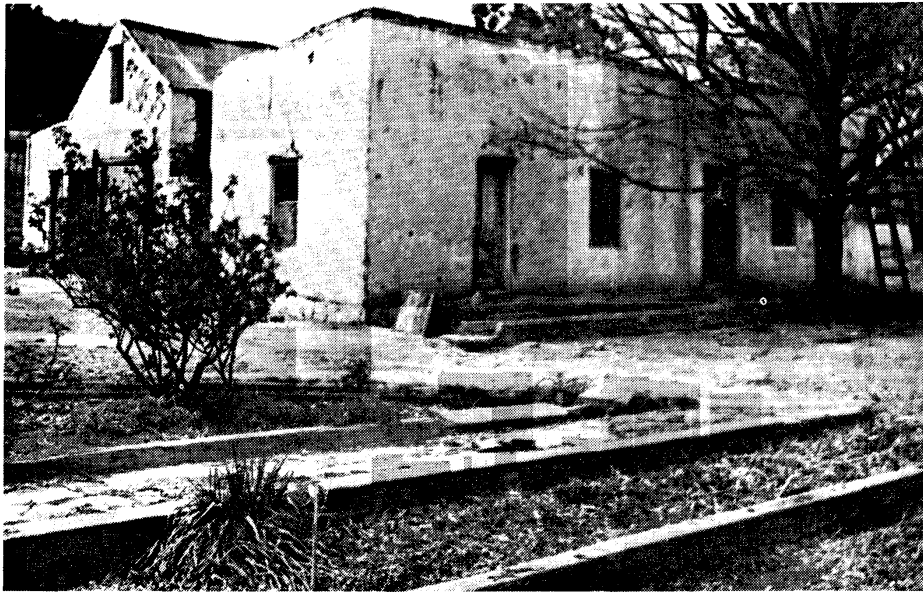
Die twis is klaarblyklik later ten gunste van H.J. van der Merwe besleg, want van sy nakomelinge is vandag nog in besit van gedeeltes van die oorspronklike plaas.

Midde-in die twis, te wete op 22 Mei 1869 het Van der Merwe die plaas Buisfontein aan sy enigste seun, Hendrik Jacobus van der Merwe (1819-1885) en sy skoonseun, Pieter Francis Ernst (1824-1908), wat met sy jongste dogter, Johanna Catharina (1834-1920) getroud is vir die som van agtduisend riksdalers verkoop. ⁵⁾ Van der Merwe het egter lewensreg vir hom en sy eggenote op die byna 4 000 hektaar groot plaas behou.

Pieter Francis Ernst het langs 'n watervoor naby sy huis 'n akkerboom geplant wat so reusagtig groot geword het dat daar glo tot 30 ossewaens in sy koelte kon staan. ⁶⁾ Met die langdurige droogte van die

1. Mev. Elize Labuschagne by die fundamente van die eerste blanke woning in Transvaal.

3. Voor is P.F. Ernst se tweede woning waarin 'n perskepitvloer voorkom en agter is die waenhuis waarin horings in die mure gemessel is.

vroeë 1980's is hierdie pragtige ou boom egter dood.

DIE GEBOUE OP BUISFONTEIN

Die woning wat deur die Voortrekker H.J. van der Merwe opgerig is, bestaan ongelukkig nie meer nie en daar is slegs 'n hoop klippe en grond te sien.

Ook Coenraad de Buys se woning, die eerste deur 'n blanke in Transvaal opgerig, het lankal verval. Volgens 'n berig in die plaaslike pers was die fundamente egter nog in 1939 te sien. Mnre. J. Immelman en A. Kirstein, twee van die huidige bewoners van die plaas, het nou weer daarin geslaag om die fundamente tussen 10 meter hoë witstinkhoutbome op te spoor. Volgens die fundamente was dit 'n tweevertrekhuise van 7,5 x 3 m. 'n Klein oorblyfsel van 'n klei binnemuur is nog te sien.

Die mure van P.F. Ernst se eerste woning wat hy waarskynlik gedurende die 1850's opgerig het, staan nog. Dit is gebou van klip uit die nabygeleë rant. Volgens die mure was die helling van die dak sodanig dat dit feitlik niks anders as 'n brakdak kon gehad het nie, want sinkplate vir 'n platdak was nog nie beskikbaar nie. Geskikte kleigrond vir 'n brakdak is oral in die onmiddellike omgewing beskikbaar en die huidige bewoners van die plaas ken ook nog die term "brakdak", hoewel hulle nie kan bevestig dat die huis wel een gehad het nie.⁷⁾

Buitekant is die klipmure ongepleister. Volgens gate in die mure hoër as deursoort en twee klein vensters in die suidewand moes daar 'n soldergedeelte ook gewees het. Vanaf ongeveer 1890 is hierdie gebou as perdestal gebruik.⁸⁾ Aan die westeflank is daar duidelik later nog 'n gedeelte aangebou.

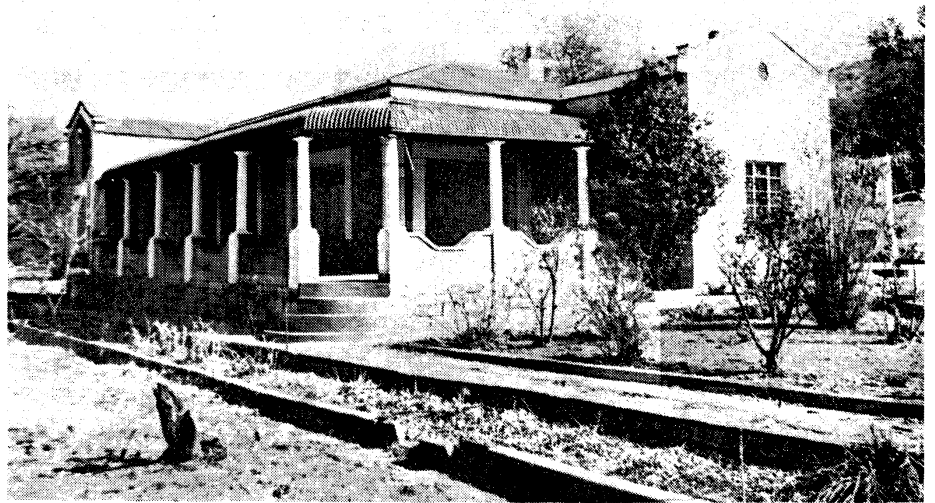
Baie interessant is dat die krale, ook van klip, ten noorde vas aan hierdie huis gebou is. Gedeeltes van die mure is nog opge-

klei. Die plasing van die krale maak sin as 'n mens in gedagte hou dat die boer se veestapel in die pioniersjare dikwels deur wilde diere, wat in die omliggende ruig begroeide rante volop skuilplek gehad het, sowel as deur inboorlinge bedreig is.

Later het Ernst ongeveer vyftig meter ten suide van hierdie huis 'n verdere woning opgerig. Die mure is ook van klip, maar is binne- en buitekant met grond afgepleister. Hier is nog oorblyfsels van 'n egte perskepitvloer te sien. Die pitte is halfmaanvormig in rye voor die drumpels in grond gelê.

In die laat 1880's of vroeë 1890's⁹⁾ het Ernst vir hom 'n ruim Victoriaanse huis 'n verdere 50 m ten suide van hierdie woning gebou, waar hy tot met sy dood in 1908 gewoon het.

'n Pragtige voorbeeld van "'n boer maak 'n plan" is ook te sien in die ou klipwaenhuis wat langs Ernst se tweede huis

4. P.F. Ernst se Victoriaanse woning.

5. Gedeelte van P.F. Ernst se klipkrale aan die woonhuis. Regs in die agtergrond is sy tweede woning en waenhuis sigbaar.

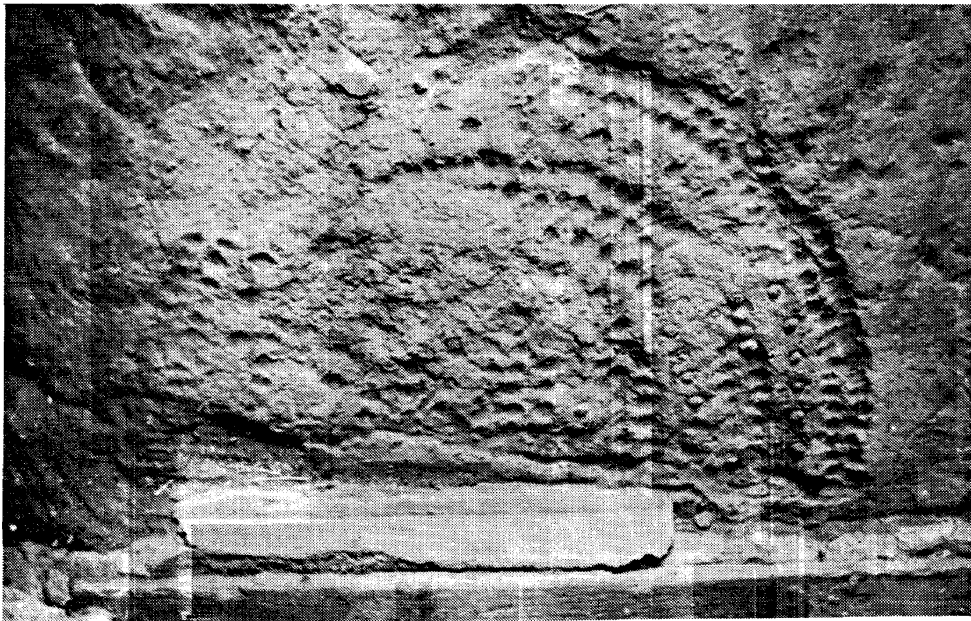
staan. Hier is nl. op ongeveer 1,5 m hoogte in die twee lang sye horings in die mure gebou om as ophangplek vir stroppe en gereedskap te dien. Die oorblyfsels van hierdie horings is steeds te sien. Dieselfde gebruik is opgemerk in 'n waenhuis wat later deur een van sy seuns gebou is.

Pieter Francis se seun, Hendrik Jacobus Ernst (1855-1921) het ca. 1880¹⁰ vir hom 'n tweevertrekhuise van klip met aangrensende waenhuis 'n paar honderd meter ten noorde van die oorspronklike opstal opgerig totdat hy in 1898¹¹ vir hom 'n groot huis 30 m ten ooste daarvan gebou het wat vandag nog staan, maar wat besig is om te verval omdat niemand daarin woon nie. 'n Interessante verskynsel in een van hierdie huis se vertrekke is die plafon van geruite tekstiel.

Hendrik Jacobus van der Merwe Jnr. het ongeveer 1888 sy gedeelte van Buisfontein aan Philippus Isaak Petrus Kirstein

6. Sommige van die kraalmure was gedeeltelik opgeklei.

7. Perskepitvloer.

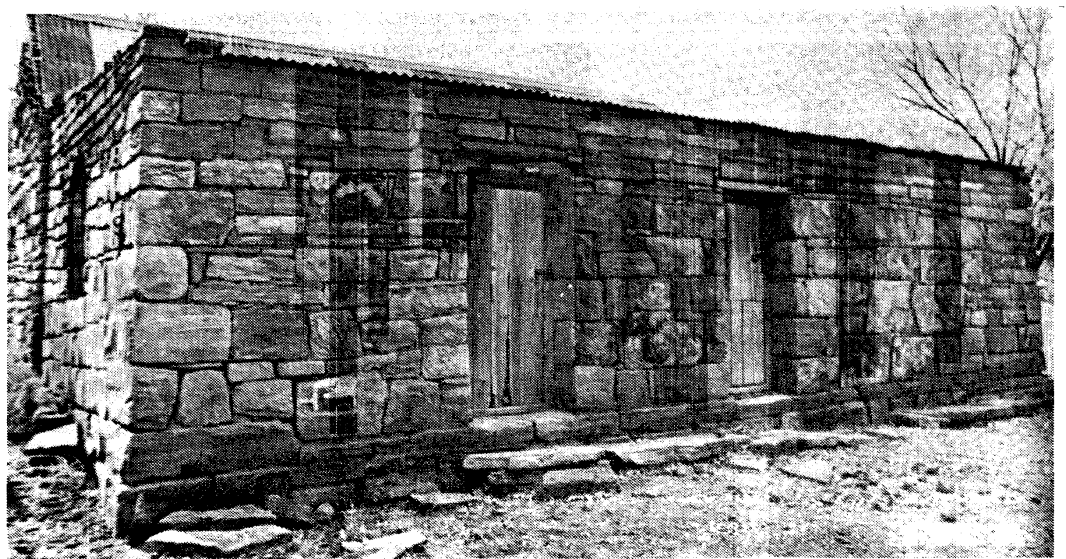
(1834-1900) verkoop¹² wat eers vir hom 'n beskeie kliphuisie opgerig het. in 1890 het Kirstein, wat blykbaar 'n baie vermoënde man was, vir hom 'n imposante herehuis laat bou en sy seun, Philippus Petrus Thomas Kirstein (1893-1975) het later die oorspronklike huisie bewoon. Enkele meter vanaf hierdie huis is nog 'n grond-dam met sy uitlaat van klip te sien.

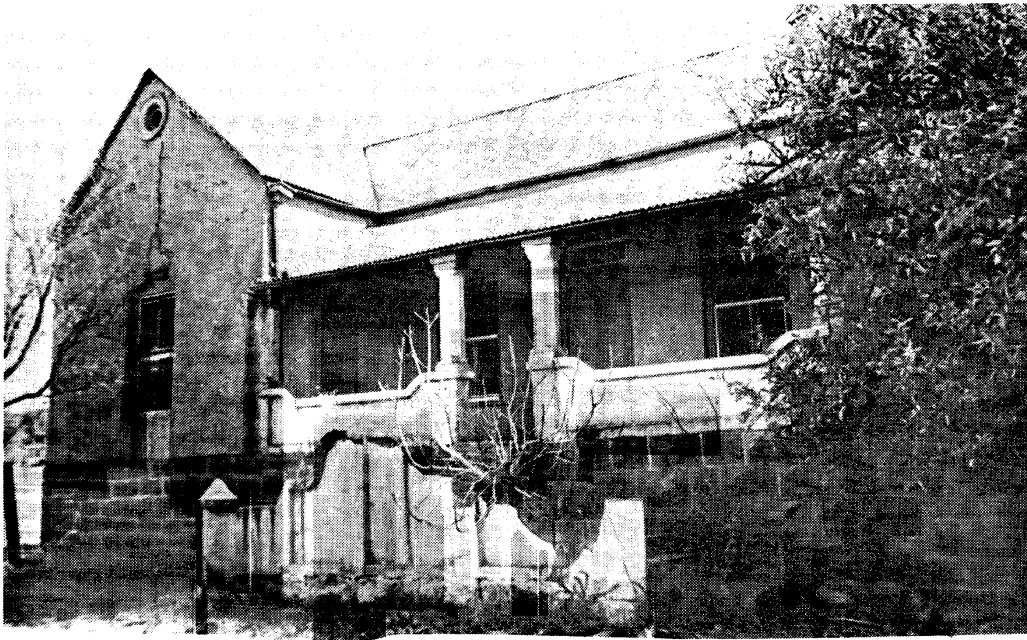
Pieter Francis Ernst se Onder-Buisfontein is na sy dood in 10 dele verdeel, terwyl Philippus Isaak Kirstein Bo-Buisfontein aan sy vyf kleinkinders bemaak het, sodat die oorspronklike plaas van ongeveer 4 000 hektaar uiteindelik in vyftien plase verdeel is.

Bronne

1. The New Klerksdorp Record, 12 Mei 1939.
2. Wilcox, A.R., Kaapstad 1976: Southern Land, p. 195.

8. Hendrik Jacobus Ernst se eerste kliphuisie en waenhuis gebou ca. 1880.

9. Vooraansig van H.J. Ernst se huis opgerig ca. 1898.

10. 'n Gedeelte van Kirstein se herewoning op Bultfontein.

11. Die geboude uitlaat van Kirstein se gronddam.

3. Transvaalse Argiefbewaarplek (TAB), Pretoria: A336.
4. The New Klerksdorp Record, 26 Des. 1947.
5. TAB, Pretoria: A336.
6. Persoonlike mededeling: Mev. R. Immelman, Buisfontein, Klerksdorp, 1984.08.16.
7. Persoonlike mededeling: Mnr. J. Immelman en A.C. Kirstein, Buisfontein, Klerksdorp, 1984.09.03.
8. Persoonlike mededeling: Mev. R. Immelman, Buisfontein, Klerksdorp, 1984.08.16.
9. Persoonlike mededeling: Mev. R. Immelman, 1984.08.16.
10. Persoonlike mededeling: Mev. R. Immelman, 1984.08.16.
11. Persoonlike mededeling: Mev. R. Immelman, 1984.08.16.
12. Persoonlike mededeling: Mnr. A.C. Kirstein, 1984.09.13.

Letters

BRÛE IN DIE O.V.S.

Miskien kan Dr C.J.P. le Roux, wat oor ou brûe in die Oranje-Vrystaat geskryf het in Restorica no. 15 van April 1984 die volgende skynbare teenstrydighede aan my verduidelik:

Bladsy 33 onderaan: It is composed of three arches . . . , terwyl die bybehorende prentjie van Wilgerivier no. 2 duidelik slegs een boog het.

Bladsy 34 bo-aan: Desnieteenstaande het hy dit nodig gevind om die sykante van die aanlope van beide brûe met sandsteenblokke te versterk . . . Op die prentjie van die loopvlak van Wilgerivierbrug no. 1 is die sandsteenblokke sigbaar, maar hoe by brug no. 2?

Onderaan eerste kolom bladsy 34: Dié maatreëls het egter nie daarin geslaag om die relings weerskante van die aanlope ongeskonde te hou nie. Miskien is die foto nogal onlangs afgeneem en verklaar dit die afwesigheid van sigbare sandsteenblokke.

**Mnr. J.A. Madsen
Nederland**

Geagte mnr. Madsen,

Ek verwys na u brief van 22 Junie 1984 wat ek deur middel van Stigting Simon van der Stel ontvang het.

1. Die nommers van die brûe op die foto's is ongelukkig nie korrek nie. Die twee foto's regs bo-aan bladsy 33 verwys in der waarheid na Wilgerivierbrug no. 1 tussen Harrismith en Bethlehem. Die onderste twee foto's verwys na Wilgerivierbrug no. 2, geleë by Swinburne.
2. Die brûe is in 1983 deur my gefotografeer. Die foto's toon nie al die detail soos die sykante van beide brûe wat met sandsteenblokke versterk is nie. Ek kan egter, na aanleiding van my ondersoek ter plaatse, verklaar dat by beide brûe sandsteenblokke vir versterking van die aanlope gebruik is. Die blokke lê tans teen die hellings van die aanlope versprei, byna almal met verloop van tyd op een of ander wyse van hulle oorspronklike posisies verskuif.
3. Graag bring ek ook onder u aandag dat die geldbedrag in die laaste reël van die vierde paragraaf op bladsy 34 (voetnoot 66) moet lees: "Goedere per bokwa, gespan, oor die Wilgerivierbrug — 4 sjielings (nie 40 nie); oor die Commissie Driftbrug-10 sjielings."

C.J.P. le Roux (Dr.)

Talana museum

It has been brought to our attention, that an article appeared in your journal criticising NMC for the development at Talana Museum.

We regret that the writer did not discuss his reservations with us, as we might then have had the opportunity to bring certain facts to his attention.

Firstly NMC is not responsible for the rescue of part of the Talana battlesite. They had hoped to persuade the owner of the property to allow them to declare the site, including General Penn-Symons Cairn and the slopes and summit of the hill, to mark the Centenary of Dundee in 1982.

1. In 1980 the site, including the graveyard, was in an unbelievable state of dereliction — doors off hinges, windows smashed, half the Smith Cottage down, the building being used as a native compound and a mining company's office. It was beyond the resources of any single party to rescue it, hidden as it was in feet of debris and masses of thorn bushes and rampant weeds.

As must be known to the writer, NMC has restricted staff and restricted finance to complete such jobs. The Dundee Town Council and NPA agreed to purchase the site, provided that the Local Museum Committee raised a considerable sum towards the restoration of the 5 severely derelict buildings.

Such large funds could only be raised if multiple use could be made of the complex.

2. The historic importance of Talana is not limited to the battle of 1899 alone. The cottage (c.1860) had a very long life. Peter Smith founded the town of Dundee in 1882 and from his verandah for over twenty years watched the miraculous growth of "coalopolis". Coal was already a commercial proposition in 1879. Indeed, Peter Smith of Talana was a household name in Pietermaritzburg in 1870 and in 1871 was vesting land in the Methodist Church for the building of a chapel. From March to June 1879 when the valley was the H.Q. for the second invasion of Zululand, Talana Cottage became the camp's social centre and men such as Sir Bindon Blood and Lt. Penn-Symons visited the Smiths and drank whisky from the still on the hill.
3. Commercially "Talana" stands for coal, bricks and glass in our early social history. These factors, plus its Zulu name referring to a Chief's storage of tribal relics, made it an ideal site for a Museum, covering ALL the themes of Dundee's history. Sufficient sponsorship could not be obtained from the private sector for the rescue of Talana on the basis of a recreation of the battlefield alone. The Smith family restored the home of the "Father of Dundee". The agricultural sector restored the milking shed for a farming display. The Chamber of Mines, Toncoro Limited and Consol Limited and Beechnut S.A. supplied the very solid cash for further development of an Industrial Museum.
4. To suggest that the development was thoughtless and carelessly researched, is unfair and discourteous to the many voluntary committees who put in a great deal of work, quite apart from the staff of Museum Services who were most scrupulous in satisfying themselves on many points.

To deal with various points at issue:

- a) The "ADDITIONS" to Peter Smith's Cottage. The

grander gabled wing is later than the original butt and ben BUT it was there in Peter Smith's lifetime. This was verified from very elderly townspeople. For example Mrs. Elizabeth Henderson who lived in Dundee as a teenager and left on the last train before the battle of Talana, recalled sitting beside the marble fireplace long before her marriage (January 1906) whilst Ann Smith listened to a grandchild playing the piano — badly!

The kitchen and pantry sections of the Cottage were also there in October 1899 as photographs and a military doctor's diary prove.

- b) **WHITEWASHING:** Military photographs of 1899 and 1900 clearly show ALL buildings as being whitewashed, that is Peter Smith's Cottage, the main house, the barn, the coachhouse and the two small outhouses.

It is interesting that so-called "EXPERTS" wanted to demolish the small outhouses as "NOT ORIGINAL" and to remove the kitchen and pantry from Peter Smith's Cottage, on the same assumption.

- c) **"PLASTERING" OF THE MAIN HOUSE:** A photograph of Ann and Peter Smith on the verandah of T.P. Smith's home, clearly shows the squared-off white plastering.

It should be noted that only one part of the house dates post - 1906, that is the two rooms built in 1924 now used as offices. As reception and research areas would have to be provided for the Museum, it was decided to retain this 'newer portion' of the house — an arrangement which has proved practical and economical.

- d) **GARDEN LAYOUT:** The greatest care was taken by Mr. and Mrs. George Pringle to introduce no new element into the garden. Roses were specially grown from old stock, fallen walls re-established exactly as they had been and existing plants replanted. Varieties post 1920 were removed altogether.

For practical reasons such as mud, dust or washes, certain ground has been grassed in.

Had the Talana Hill Steering Committee not grasped the nettle and seized the psychological moment of Dundee's Centenary to secure a site with a broader historical importance than the Anglo-Boer War battle alone, we can assure the writer that the chances are, Talana today would be a mass of cluster housing.

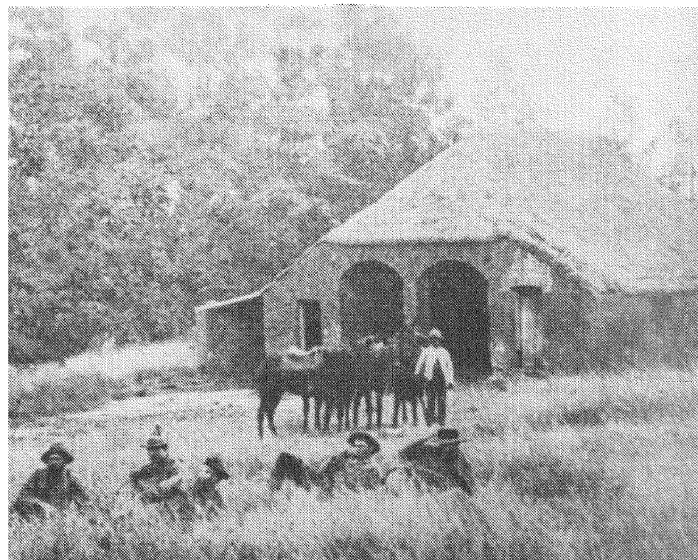
The Steering Committee accepts that certain portions of the main house and the stone milking shed in particular might perhaps have been better scrapped. This again was a matter of practical realism. At minimal cost, ample display space has been provided for agricultural exhibits and Sentrachem (Rumevite (Pty) Limited) is researching and preparing displays for the milkshed. The provision of a reception area, offices, storerooms, workshops, a caretaker's flat and two large display rooms, was again cheaply provided in the main house. Such facilities would have had to be provided somewhere on site and it appeared to the committee more economical and practical to utilise an existing sound building, of which the parts in question are well over 60 years old and that had an historic link with the Smith family, rather than to erect some cheap, hideous modern monstrosity.

The facade of Talana House remains as Thomas Smith refurbished it, shortly after the relief of Dundee in 1900 and is as the world thinks of Talana house.

The writer will have noted that two of the oldest and most charming buildings at Talana, the old brick barn and coachhouse, have not been touched. This is because the committee presently lacks the funds and expert advice to undertake a perfect restoration of these buildings. We hope the writer will make himself known to us, as we should value his advice in this

regard. A drive for funds for the restoration will shortly begin and we should value the support of your readers for this project.

Mrs. Sheila Henderson
Chairman Local Museum Committee

During research on the vernacular architecture, the Editor recently found this photograph of the barn at Talana in a book by W. Vallentin: Der Burenkrieg, Vol. 1, p.68. (1903).

This clearly shows that the barn was originally not plastered. The photograph was sent to Mrs Henderson, as it was unknown to her. Perhaps "Antie Droog Maak" has similar historic photographs which he/she would like to make available to Mrs Henderson to assist her in her very difficult task.

Frisian tiles

Reference is made to the magazine 'Restorica' issued April 1983, No. 13, 'Stigting Simon van der Stel', which only recently came into our possession.

We have always known South Africa as being very rich in its cultural heritage from the various motherlands in Europe. As such, the article on J.E. Vixseboxse as reflected on pages 35 to 37 had our intense attention. Of special interest to us were the tiles depicted on page 37, referred to as Delft tiles, fireplace, Main Hall, Pinehurst. To my mind these are no Delft tiles, but Frisian tiles.

In the Netherlands, Friesland is a country of its own, with its own culture and language.

Sijtze Wierda, referred to in the article, like the Hiemstra's and most other Afrikaners in this country with names ending in 'stra' or 'ma', was of Frisian descent and so was Vixseboxse, a well known Frisian name.

Therefore it stands to reason that Frisian tiles instead of 'Delft' tiles were used in the fireplace, Pinehurst.

For hundreds of years, the Frisians in Makkum, Friesland, have been making these tiles and they still do so today by hand according to the same tradition as in 1600.

We have been given the agency for the sale of these 'Makkumer' tiles in South Africa.

J. Aarsen (Mrs.)
Jantari Agencies

Readers interested in purchasing these tiles, can contact the Editor.

Geskiedenis van die S.A. Wolbedryf

Die Wolraad is besig om 'n Geskiedenis van die S.A. Wolbedryf saam te stel. Ons inligting oor die jaar 1918 is maar karig en ons verneem graag of u oor enige inligting en moontlik fotografiese materiaal oor een van die volgende onderwerpe beskik:

1. MNR. T.J. KLEINENBERG — Voorsitter van S.A.L.U. in 1918 en ook voorsitter van die Skaap- en Bokvereniging.
2. ERASMUS-SAAL op Kerkplein waar die vergadering van S.A.L.U. op 16 Oktober 1918 gehou is.

3. TRANSVAAL HOTEL waar die Transvaalse verteenwoordigers van S.A.L.U. die vorige aand, 15 Oktober vergader het.

Enige inligting oor hierdie onderwerpe sal vir ons besonder waardevol wees.

Muriel J. Werth (mev.)
Biblioteekresse
Privaatsak X245
Pretoria 0001

Standard Bank Building Church Street, Pietermaritzburg

Dr. J.A. Pringle

This fine building was designed by the architect, P.M. Dudgeon, as a bank and built in 1880. It was renovated at a cost of

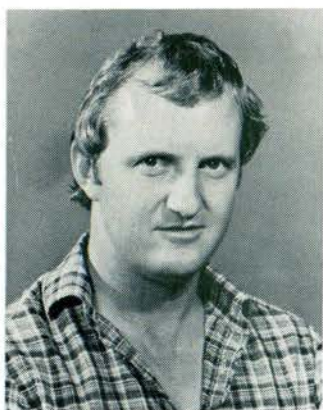
about R600 000 in 1984. The original structure was retained, almost intact, and the attractive renovations provide an at-

mosphere of dignity and quality. However, certain later additions at the back were demolished to provide for an open courtyard. The twelve windows around the high dome are fitted with leaded lights depicting an appropriate scene for each month of the year. After being closed for renovations it was again opened as a bank on 4th April, 1984.

The two Oak trees named David and Jonathan were removed many years ago, but their places will again be filled by two young Oaks.

It is gratifying to find that a banking organisation is prepared to conserve and restore, at considerable cost, its older and more interesting buildings.

Skenking van kunswerke

Die Stigting was geëerd om vyf portfolios syskermkunswerke, saamgestel deur die dinamiese jong kunstenaar, Chris Spies, geskenk te kry. Mnr. Spies, wat daarna streef om moderne kuns teen 'n redelike prys beskikbaar te maak, het goedgegunstelik 'n stel van vyf-en-twintig kunstenaarsproefwerke aan die Stigting geskenk. Dit sluit werke in van bekende Suid-Afrikaanse kunstenaars soos Wendy Malan, (kyk voorblad) Maud Sumner, Gordon Vorster, Christo Coetzee, Larry Scully, Gregoire Boonzaaier, Dirk Meerkotter en Bettie Cilliers-Barnard. Hierdie portfolios is uit kunskringe reeds hoog aangeprys, veral ook wat belaggingswaarde aan betref. Lesers wat belangstel om van die kunswerke te bekom, kan Chris Spies skakel by telefoonnommer (012) 62-1260, of aan hom skryf: Burgerlaan 118A, Verwoerdburg, 0140.

How to get 500 000 km from 6 litres of petrol.

Or even from 6 litres of Champagne.

Petrol and Champagne are colours of paint, two of 14 finishes in which Mercedes-Benz cars are available. And 6 litres is the approximate amount used.

So to put the record straight, this is not an advertisement for

Mercedes-Benz fuel efficiency, but an advertisement for Mercedes-Benz durability.

And the paintwork is very much a part of the durability story.

Every Mercedes-Benz body shell gets six separate coats: It is cleaned, phosphated and electrophoretically dip-primed.

Then a second primer is followed by two top coats. In the case of metallics, such as Petrol, a seventh clear coat is applied.

In all, 20 kg of paint is used. And 14 kg of flexible underseal

To test the influence of extreme conditions on body and paintwork, Mercedes-Benz models

have been driven through roadless deserts, Alaskan wastes and tropical South American terrain.

This is not an isolated example of thoroughness. Equal concern is shown with every aspect of the car.

As a result, with reasonable

care and maintenance it is not impossible for a Mercedes-Benz to last 500 000 km.

Indeed, in the Guinness Book of Records the world record for durability is attributed to a 1957 Mercedes 180D. It accumulated an authenticated 1 906 879 kilometres in its lifetime.

Achieved, we understand, on about 6 litres of Olive.

Mercedes-Benz. Engineered like no other car in the world.

*Volkskas is die bank vir jou
 'n bankgenoot deur dik en dun
 vir die kom-wat-wil-
 jongdae*

*'n Bankgenoot om jou by
 te staan deur die raap-en-skraap
 broekskeur- dae*

*Volkskas is jou
 steunpilaar vir die pa-en-ma-en-
 kleindingdae*

*By Volkskas is ons trots daarop
 dat jy op ons kan staatmaak*

*'n Tak naby en
 'n vriend daarby vir die
 salig-uitspan-aftreedae*

Volkkas Beperk (Geregistreerde Handelsbank).

Volkkas

Jou bankgenoot deur dik en dun.

PRINS ALBERT

Yslike pastorie vir gewilde leraar

Helena Marinowitz

Die ruim N.G. Pastorie in Pastoriestraat no. 2 op Prins Albert, is gebou in eg Victoriaanse styl met houttraliewerk en rustiekpleisterafwerking om die deure en vensters en hoeke van die huis. Die drie skoorstene met hulle uitsonderlike vorm, is van rooi baksteen en afgewerk met wit pleisterwerk.

Sedert die pastorie in 1893 voltooi is, het sy uiterlike voorkoms deur die jare feitlik ongeskonde gebly, en staan die gebou nog in al sy glorie van weleer. Die rooi baksteenversiering op die stoep is wel toegepleister.

Toe die direkteur van die Stigting Simon van der Stel, Prins Albert onlangs besoek het, het hy opgemerk dat die gemeente besonder lief vir hulle predikant moes gewees het om vir hom so 'n yslike pastorie te bou.

Inderdaad was ds. A.J.L. Hofmeyer (1883-1895) vir wie die pastorie gebou is, baie gewild onder sy uitgestrekte gemeente. Ds. Adriaan Hofmeyer, oudste seun van prof. Hofmeyer op Stellenbosch, was nie alleen met 'n innemende geaardheid geseënd nie, maar was ook besonder welsprekend en musikaal.

Kant en klaar

Die boukommissie van die pastorie was:

Plan van Pastorie

Christoffel Neethling, Samuel Luttig en F. Orlandini. Die skriba het aangeteken dat die planne van die pastorie deur G. Alexander in Julie 1890 aan die kerkraad voorgelê is. In Maart 1893 het die boukontraktante, Townshend en Roberts die pastorie kant en klaar afgelewer.

Prof. Hofmeyer, die vader van die destydse leraar, het spesiaal van Stellen-

bosch af oorgekom vir die inwydingsplegtigheid op 3 April 1893.

Met die geleentheid het parlamentslid Jan Luttig, 'n seun van die gemeente, ook 'n toespraak gemaak na aanleiding van Josna se woorde: "Aangaan my en myn huis, wy zullen den Heere dienen.

Ds. M.M. Coetzee, huidige leraar van Prins Albert, is die 17de leraar wat in die pastorie woon.

Bronne: Eeufees van die gemeente van Prins Albert (1842-1942) — Dr. Eric Stockenström, Fransie Pienaar Museum, Prins Albert, N.G. Kerkargief — Kaapstad, Kerkkantoor — Prins Albert.

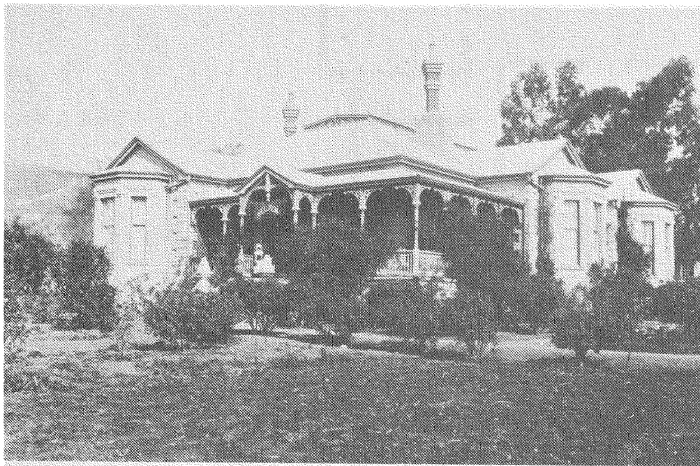
Ds. D.J. Machand (1911-1929) met 'n groep katkisanter op die stoeptrappe van die pastorie.
Foto: Fransie Pienaar Museum

Pastorie se skoorstene geneem vanuit Kerkstraat.

Die inwyding van die N.G. Pastorie op Prins Albert op 3 April 1893. Foto: Fransie Pienaar Museum

NG Pastorie Prins Albert 1929-1936.

**VISIT
BARCLAYS MUSEUM**
and take a trip back into our
banking history.

Admission: Free of Charge.
Open to the Public on:
Weekdays — 09h00 tot 15h00
Saturdays — 09h00 tot 12h30
Closed on Sundays and Public Holidays.
Audio-visual presentation of Bank's
History screened on request.
Guided tours for schools and other
groups by arrangement.

Address:
90 Market Street,
(between Harrison and Loveday Streets)
P.O. Box 1153, Johannesburg 2000.
Telephone: (011) 836-5887.

BARCLAYS
BARCLAYS NATIONAL BANK LIMITED · REGISTERED COMMERCIAL BANK

BARKER, McCORMAC 2097

die Historiese Gebou "Martin Melckhuis",

tans
die hoofkwartier van

Binnehuis Interiors (Edms) Bpk
Strandstraat 96
Kaapstad.

ENERGY FOR LIFE

FOR 25 YEARS, TOTAL HAVE BEEN HELPING THE PARKS BOARD HELP ENDANGERED SPECIES SURVIVE. BECAUSE LOOKING AFTER ENERGY MEANS LOOKING AFTER LIFE.

*Elke Sigaret
'n Meesterstuk*